T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

KAYNAKLARDA FIKHÎ YÖNÜNE DİKKAT ÇEKİLEN MUHADDİSLER: HİCRÎ İLK İKİ ASIR BASRA ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nureddin GÜNERGÖK

İstanbul
Kasım-2025

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

KAYNAKLARDA FIKHÎ YÖNÜNE DİKKAT ÇEKİLEN MUHADDİSLER: HİCRÎ İLK İKİ ASIR BASRA ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nureddin GÜNERGÖK

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

İstanbul
Kasım-2025

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman	Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK	……..
Üye	Prof. Dr. Necdet TOSUN	……..
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Fahreddin YILDIZ	……...

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım **"Kaynaklarda Fıkhî Yönüne Dikkat Çekilen Muhaddisler: Hicrî İlk İki Asır Basra Örneği"** adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Nureddin GÜNERGÖK

ÖN SÖZ

İslâm düşünce tarihinde hadis ve fıkıh, ilk dönemlerden itibaren birbirini besleyen iki temel alan olmuştur. Bu çalışma, hicrî ilk iki asır özelinde kaynaklarda fıkhî yönlerine dikkat çekilen Basralı muhaddisleri merkeze alarak bu iki ilim dalı arasındaki iç içe geçmiş ilişkiyi temsil kabiliyeti yüksek 27 muhaddis-fakih üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Mezkûr şahısların hem hadis rivâyetiyle hem de fıkhî faaliyetle iştigal etmeleri özellikle ilk dönem ilim geleneğinin çok boyutlu yapısına işaret eder. Bu sebeple çalışmamızda, ilgili muhaddislerin sadece hadisçilik yönü değil, aynı zamanda fıkhî yönleri de dikkate alınmıştır.

Elinizdeki çalışmada, rical ve tabakât türü eserlerden modern akademik tezlere varana kadar pek çok kaynak taranmış, -metot kısmında belirtilen kriterlere göre- seçilen 27 muhaddis hem "muhaddis" hem de "fakih" olmaları cihetiyle ele alınmıştır. İlgili muhaddis-fakihlerin yetiştikleri coğrafya ve tarihi arka plan hakkında ana hatlarıyla bilgi sahibi olmak amacıyla Basra'daki ilmî çevre kısaca tasvir edilmiştir. Böylelikle bu çalışma, hicrî ilk iki asırda yaşamış bir kısım Basralı muhaddislerin yalnızca hadis rivâyetinde değil, aynı zamanda fıkıh faaliyetiyle de iştigal ettiklerini ortaya koymayı hedeflemiştir.

Çalışma boyunca bana rehberlik eden, ilmî yönlendirmeleriyle tezimin her safhasına katkı sunan değerli danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Öztürk'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca hem yüksek lisans ders döneminde kendilerinden istifade ettiğim ve tez jürisinde yer alan değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Fahreddin Yıldız'a kıymetli önerileri ve düzeltilerinden ötürü teşekkür ederim. Yıllar önce müderrislik yaptığım dönemde yetişmesine katkı sunmaya çalıştığım talebelerimden, -şuan Denizli Dini Yüksek İhtisas Merkezi'nde eğitim görevlisi olarak vazife yapan- Eyüp Ceyhan kardeşimi de teze sağladığı türlü katkılarından dolayı burada şükranla anıyorum. Son olarak bu süreci anlayışla karşılayan eşime, aileme ve ilim yolculuğumda bana destek olan dostlarıma da teşekkür borçluyum.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Nureddin GÜNERGÖK
İstanbul-2025

ÖZET

KAYNAKLARDA FIKHÎ YÖNÜNE DİKKAT ÇEKİLEN MUHADDİSLER: HİCRÎ İLK İKİ ASIR BASRA ÖRNEĞİ

Nureddin GÜNERGÖK

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

Kasım, 2025 – 128 Sayfa

Bu çalışmada, hicrî ilk iki asır özelinde kaynaklarda fıkhî yönlerine dikkat çekilen Basralı muhaddisler tetkik konusu edilmiş ve öncelikle hadis rivâyetiyle ilgilenen 680 isme ulaşılmıştır. Söz konusu isimlerden metodumuz gereği 67'si tarafımızdan muhaddis kategorisinde değerlendirilmiş, bunlardan 27'si ise fıkıhla iştigal eden muhaddis olarak tespit edilmiştir. Fıkıhla iştigal ettiği belirtilen bu muhaddisler hakkında kullanılan "fakih" ifadesiyle geleneğimizdeki bilinen anlamıyla ekol oluşturmuş/mezhep sahibi "fakihler" değil, hadis naklinin yanı sıra aynı zamanda hadisleri anlama gayreti içinde olan, fetvâ veren hatta aralarında resmen kadılık görevi üstlenen "fakihler" kastedilmiştir. Bu durumun bir istisnası olarak sadece Osman el-Bettî usul ve yöntemiyle ekol sahibi bir fakih olarak görülebilir. "Hadisçiler eczacı, fakihler ise doktordur" şeklindeki ifade yanında ehl-i re'yin, muhaddislerin fıkıh bilmediğine yönelik iddiaları ve bazı muhaddislerin "Biz sadece râviyiz, fakih değiliz" tarzındaki söylemleri muhaddislerin hadislerin nakli ile yetinip fıkhı ile ilgilenmedikleri gibi bir algıya yol açabilir. Bu çalışmada -mezkûr anlayışın aksine- belli bir kesim muhaddisin hadis naklinin yanı sıra hadisin fıkhı ile de ilgilendikleri; hadislerden hareketle fetvâ verdikleri, fıkhî görüş beyan ettikleri ve hadisleri anlama gayreti bağlamında rivâyetleri belli başlı konularla ilişkilendirme faaliyetinde bulundukları (*tasnîf*), hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşayan 27 muhaddis-fakih özelinde ortaya konulmuştur. Netice olarak muhaddislerin sadece nakilde bulunduğu, hadislerin fıkhını anlamaya yönelik gayretlerinin olmadığına dair

iddilaların, ilgili dönemde yaşayan Basralı 27 muhaddis-fakih için geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Tez, bu yönüyle hicrî ilk iki asır özelinde fıkhî yönüne dikkat çekilen Basralı muhaddisler bağlamında hadis-fıkıh ilişkisi (*fıkhü'l-hadîs*) açısından bazı katkılar sunmayı hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Fıkıh, Fıkhü'l-hadîs, Basra, Muhaddis-Fakihler

ABSTRACT

MUHADDITHUN HIGHLIGHTED FOR THEIR FIQH ASPECTS IN THE SOURCES: THE CASE OF BASRA IN THE FIRST TWO CENTURIES OF THE HIJRAH

Nureddin GÜNERGÖK

Master, Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

November, 2025 – 128 Pages

In this study, Basran traditionists whose juridical inclinations were emphasized in the sources pertaining to the first two centuries of the Hijri calendar are examined. Initially, 680 individuals engaged in the transmission of hadith were identified. Among these, 67 were classified as *muhaddiths* according to the methodological criteria of this research, and 27 of them were determined to have engaged in juridical activity. The term *faqih* used in reference to these individuals does not denote jurists who established legal schools or became recognized as the founders of madhhabs in the conventional sense. Rather, it refers to those who, in addition to transmitting hadith, exerted effort to understand them, issued legal opinions (fatwas), and, in some cases, even served officially as judges (qadis). The only exception is Osman al-Batti, who may be considered a jurist of methodological depth and the founder of a distinct legal approach.

Alongside the well-known dictum, "Traditionists are like pharmacists, whereas jurists are like physicians," the accusations made by the adherents of *ahl al-ra'y*-that the *muhaddithun* lacked expertise in jurisprudence-and the statements of some traditionists such as "We are merely transmitters, not jurists" may give the impression that traditionists confined themselves to transmission and did not concern themselves with the juridical dimensions of hadith. Contrary to this perception, the present study demonstrates-through the example of twenty-seven Basran scholar-traditionists who lived during the first two Hijri centuries-that a certain group of *muhaddithun* not only transmitted hadith but also engaged with their juridical implications: they issued

fatwas based on hadith reports, expressed juridical opinions, and related narrations to specific subject areas within the broader effort to understand hadith (classification and thematic arrangement).

The study concludes that the claim that *muhaddithun* merely transmitted hadith without striving to comprehend their juridical significance does not hold true for the twenty-seven Basran scholar-traditionists examined. In this respect, the thesis aims to contribute to the discussion of the relationship between hadith and jurisprudence (*fiqh al-hadith*) by focusing on Basran *muhaddithun* whose juridical tendencies are highlighted in the sources of the first two Hijri centuries.

Keywords: Hadith, Fiqh, Fiqh al-Hadith, Basra, Muhaddith-Jurists

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI ..... **i**

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ ..... **ii**

ÖN SÖZ ..... **iii**

ÖZET ..... **iv**

ABSTRACT ..... **vi**

İÇİNDEKİLER ..... **viii**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xi**

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ **1**

1.1. Araştırmanın Konusu 1

1.2. Araştırmanın Amacı 3

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve İçeriği 3

1.4. Araştırmanın Önemi ve Özgün Değeri 4

1.5. Araştırmanın Temel Meselesi ve Soruları 5

1.6. Araştırmanın Hipotezleri 6

1.7. Araştırmanın Yöntemi 6

1.8. Araştırma Konusu ile İlgili Literatür Analizi 10

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ I. VE II. ASIRDA BASRA **13**

2.1. Basra Şehri: Kuruluş Süreci ve İlk Dönemleri 13

2.2. Basra'da Hadis İlminin Doğuşu ve Gelişimi 17

2.3. Değerlendirme 22

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA FIKHÎ YÖNÜNE DİKKAT ÇEKİLEN BASRALI MUHADDİSLER 24

3.1. Muhaddis-Fakihler 24

3.1.1. Enes b. Mâlik b. Nadr Ebû Hamza el-Ensârî 25

3.1.2. Ebü'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî 27

3.1.3. Câbir b. Zeyd Ebü'ş-Şa'sâ el-Ezdî 30

3.1.4. Mutarrif b. Abdullah b. eş-Şihhîr el-Haraşî el-Âmirî el-Basrî 33

3.1.5. Humeyd b. Abdurrahman el-Himyerî el-Basrî 35

3.1.6. Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd b. Amr el-Cermî 37

3.1.7. Bekr b. Abdullah b. Amr el-Müzenî el-Basrî 39

3.1.8. Katâde b. Diâme b. Katâde Ebü'l-Hattâb es-Sedûsî el-Basrî 41

3.1.9. Yahyâ b. Ebî Kesîr Ebû Nasr Sâlih et-Tâî el-Yemâmî 44

3.1.10. Eyyûb es-Sahtiyânî, Eyyûb b. Ebî Temîme el-Basrî 47

3.1.11. Dâvûd b. Ebî Hind (Dînâr), mevlâ Benî Kuşeyr el-Basrî 49

3.1.12. Yûnus b. Ubeyd b. Dînâr Ebû Abdillah el-Abdî el-Basrî 52

3.1.13. İbn Avn, Abdullâh b. Avn b. Ertabân Ebû Avn el-Basrî 53

3.1.14. Ma'mer b. Râşid Ebû Urve el-Basrî es-San'ânî 56

3.1.15. İbn Ebû Arûbe, Saîd b. Ebî Arûbe Mihrân el-Adevî el-Basrî 59

3.1.16. Hammâd b. Seleme b. Dînâr Ebû Seleme el-Basrî el-Hırakî 62

3.1.17. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem Ebû İsmâîl el-Ezrak el-Ezdî 65

3.1.18. Abdurrahmân b. Mehdî b. Hassân Ebû Saîd el-Basrî el-Anberî 68

3.1.19. Yahyâ b. Saʿîd el-Kattân Ebû Saîd et-Temîmî el-Basrî 71

3.2. Kadılık Görevi Üstlenen Muhaddis-Fakihler 73

3.2.1. Ebû Mûsâ el-Eşʿarî, Abdullah b. Kays b. Süleym 73

3.2.2. İmrân b. Husayn Ebû Nüceyd el-Huzâî el-Ezdî 76
3.2.3. Hasan-ı Basrî, Hasan b. Yesâr, mevlâ Zeyd b. Sâbit el-Basrî 80
3.2.4. İbn Sîrîn, Muhammed b. Sîrîn el-Ensârî, mevlâ Enes b. Mâlik el-Basrî 83
3.2.5. Osmân el-Bettî, Ebû Amr Osmân b. Süleymân b. Cürmüz el-Bettî 85
3.2.6. İbn Uleyye, Ebû Bişr İsmâîl b. İbrâhîm b. Miksem el-Esedî el-Basrî 87
3.2.7. Muâz b. Muâz b. Nasr Ebü'l-Müsennâ et-Temîmî el-Anberî 90
3.2.8. el-Ensârî, Muhammed b. Abdullah b. el-Müsennâ el-Ensârî 92
3.3. Değerlendirme 94
SONUÇ 97
KAYNAKÇA 100
EKLER 111
ÖZGEÇMİŞ 117

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.s.	: Aleyhisselâm
Akt.	: Aktaran
b.	: İbn, bin
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Basım
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: TDV İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr.	: Doktor
Ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
M.Ü	: Marmara Üniversitesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nşr.	: Neşreden
ö.	: ölümü
Prof.	: Profesör
S.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
t.y.	: Tarih yok
Taʿ.	: Taʿlik
Tas.	: Tasnif eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme eden
vd.	: Ve Diğerleri
y.y.	: yayınevi yok

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

İslâmî ilimlerin teşekkülünde hicrî ilk üç asır hem metodolojik temellerin atıldığı hem de ilim dallarının birbirinden ayrışmaya başladığı bir dönemdir. Bu süreçte hadis ve fıkıh ilimleri birlikte gelişmiş, ancak zamanla aralarında bir farklılaşma oluşmuştur.[1] Mezkûr zaman diliminde muhaddisler genellikle hadis rivâyetiyle meşgul olurken, fakihler hadis metinlerinin anlamını çözümlemeye ve onlardan hüküm çıkarmaya yönelmiştir.

Meşhur tâbiî Şaʿbî (ö. 103/721), "Bizler fakih değiliz, sadece hadis rivâyet ederiz"[2] diyerek, kendi ilmî konumunu rivâyetle sınırlı tutmuş ve fıkhî yorum yapmaktan uzak durduklarını belirtmiştir. Aynı tavrı benimseyen Matar el-Varrâk (ö. 128/745) da kendisine rivâyet ettiği bir hadisin yorumu sorulduğunda, "Bilmiyorum, ben sadece rivâyet ediyorum" cevabını vermiştir. Hatta onun bu yaklaşımı, muhatabının şu nükteli sözüyle karşılık bulmuştur: "Allah, sana hayır versin! Ama sende hem tatlı hem ekşi var."[3] Bu sözle onun bilgi taşıdığı ama hadisin fıkhını (*fıkhü'l-hadîs*) bilmediği kastedilmiştir. Nitekim Aʿmeş (ö. 148/765), kendisine yöneltilen bir soruyu, yanında bulunan Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) sormuş, Ebû Hanîfe'nin verdiği cevaba şaşırarak, "Bu sonuca nasıl ulaştın?" demiştir. Ebû Hanîfe ise "Senin bize rivâyet ettiğin

---

[1] Bkz. Ömer Özpınar, "Teşekkül Sürecinde Hadis-Fıkıh İlişkisi Üzerine", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 20, S. 20 (2005): 129-150.

[2] Ömer Özpınar, "Teşekkül Sürecinde Hadis-Fıkıh İlişkisi Üzerine", 135. Detaylı bilgi için bkz. Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Halîd ed-Dârimî, *Reddü'l-İmâm Osmân b. Saîd ʿalâ Bişri'l-Merîsî'l-Aʿnîd (er-Redʿale'l-Merîsî)*, thk. Muhammed Hâmid el-Feykî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, t.y., 142; Fahrettin Atar, "Fetva", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/486-496.

[3] Yûsuf b. Abdullah İbn ʿAbdilberr, *el-İstîʿâb fî maʿrifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, C. 2 (Dâru'l-Cîl: Kahire, 1992), 155; Özpınar, "Teşekkül Süreci", 135.

hadisten" cevabını verince Aʿmeş şu benzetmeyle meseleyi özetlemiştir: "Biz hadisçiler eczacıyız, siz fakihler ise doktorsunuz."[4] Buna yakın bir benzetmeyi İmam Şâfiî (ö. 204/819) de yapmıştır. O, hadis râvilerini eczacılara, fakihleri ise reçete yazan hekimlere benzeterek,[5] her iki ilmin farklı sorumluluklar taşıdığını vurgulamış ve hadis ile fıkıh arasında hem tamamlayıcı hem de ayrışan yönler olduğuna işaret etmiştir. Fakihlerin doktora, muhaddislerin eczacıya benzetilmesi, sonraki dönemde bazı fakihler tarafından muhaddislerin fıkıh bilmediklerine dair dile getirdikleri ithamlara zemin teşkil etmiştir.[6] Nitekim zamanla bazı muhaddisler fakihleri hadis bilmemekle, bazı fakihler de muhaddisleri fıkıh bilmemekle itham etmiştir.[7]

Bu yaygın yaklaşıma rağmen, fakihlerin yanı sıra aynı dönemde bazı muhaddislerin de rivâyet ettikleri metinler üzerinden fetvâ verme, fıkhî görüş beyan etme, ilgili rivâyetleri konularına göre tertip etme (*tasnîf*)[8] ve metinleri anlayıp onlardan fıkhî sonuç çıkarma gibi hususlarda çaba sarf ettikleri kaydedilmelidir. Bu bağlamda muhaddislerin sadece nakil yaptığı ve fıkıh alanından tamamen uzak durduğu gibi bir genelleme yapmak isabetli değildir.

Bu çalışma, yukarıda özetlenen tarihî bağlamdan hareketle, hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış ve kaynaklarda fıkhî yönüne dikkat çekilmiş muhaddisleri "muhaddis" ve "fakih" olmaları açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Bu ilişkinin pratikte nasıl şekillendiği, hadis rivâyet eden muhaddisler ile fetvâ veren ya da fıkhî görüş beyan eden veya benzeri fıkhî faaliyetlerde bulunan fakihler arasında mutlak bir ayrım olup

---

[4] Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkıh*, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas , C. 2 (Dâru'l-Ma'rife: Beyrut, 1400/1980), 84; İbn Abdilberr, *el-İstîʿâb*, C. 1, 160; Özpınar, "Teşekkül Süreci", 135.

[5] Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, C. 10 (Dâru'l-Kütübi'l-Arabî: Beyrut, 1990), 23.

[6] Bkz. Ebû Zer Abdülkadir b. Mustafa b. Abdürrezzak el-Muhammedî, *et-Tasnif fi mustalahi'l-hadîs beyne medreseteyi'l-hadîs ve'l-fikh* (Şâmile Neşri, ts.), 4-5.

[7] Muhaddisler ve fakihler arasındaki bu tür tartışmalar hakkında bilgi için bkz. Abdülmecid Mahmud Abdülmecid, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye inde ashâbi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1399/1979), 105-112.

[8] Tasnîf faaliyetinin kişinin fakihliğine nasıl delalet ettiği hususu, metot kısmında izah edilecektir.

olmadığı, mezkûr 27 âlim özelinde tahlil edilecektir. Bu çerçevede çalışmaya "Kaynaklarda Fıkhî Yönüne Dikkat Çekilen Muhaddisler: Hicrî İlk İki Asır, Basra Örneği" başlığı verilmiştir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temel hedefi, hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış ve klasik kaynaklarda fıkhî yönlerine dikkat çekilmiş olan muhaddislerin, hadisleri sadece nakletmekle mi sınırlı kaldıkları, yoksa bunun ötesinde fıkhî faaliyetlerle de iştigal edip etmedikleri meselesini cevaplamaya çalışmaktır.

Salt nakil faaliyetinin ötesine geçip fetvâ veren, fıkhî görüş beyan eden, hadisleri fıkıh bablarına göre tasnif eden ve kadılık vazifesi üstlenen bazı muhaddislerin de var olduğunu ve bunların mezkûr hususlar özelinde fıkıhla da iştigal ettiklerini ortaya koyma gayretinde olan bu çalışmada incelenecek âlimler, iki ana başlık altında tasnif edilmiştir: a) Hadisler üzerinden fıkhî görüş beyan etme ve fetvâ verme gibi fıkhî faaliyetlerle iştigal eden muhaddisler (*muhaddis-fakihler*), b) Yargı görevinde bulunarak fıkhî uygulamaya doğrudan katkı sunan muhaddisler (*kadılık görevi üstlenen muhaddis-fakihler*)

Çalışmanın bir diğer amacı da Basra şehrinin ilmî yapısı içinde hadis ve fıkıh ilimlerinin kesişim noktalarını göstermek, bu şehirde yetişmiş muhaddislerin fıkhî yönlerini vurgulayan örnekleri ortaya koymaktır. Böylece, Basra'nın sadece rivâyet merkezi değil, aynı zamanda fıkhî faaliyetlerin de geliştiği bir ilim havzası olduğu anlaşılmış olacaktır.

Sonuç olarak bu tez, muhaddislerin fıkıh ile ilişkisini hicrî ilk iki asır özelinde Basra şehri bağlamında tespit etmeyi ve mezkûr zaman diliminde muhaddis-fakih kimliğinin nasıl iç içe geçtiğini ve muhaddislerin fıkıh bilmedikleri şeklindeki genellemenin geçersizliğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve İçeriği

Çalışma, sonuç kısmı dışında üç bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde araştırmanın amacı, konusu, kapsamı ve içeriği açıklanmış, temel problem ile araştırma soruları, kullanılan yöntem, çalışmanın önemi ve özgün niteliği, öne sürülen hipotezler ve konuya ilişkin literatür değerlendirmesi sunulmuştur.

İkinci bölümde, şehrin tarihî gelişimi, ilmî yapısı ve hadis ilminin doğuş süreci gibi hususlara kısaca değinildikten sonra, Basra'da sahâbe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn

nesillerine mensup âlimlerin/muhaddislerin hadis rivâyetine katkıları, ana hatlarıyla incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış ve klasik kaynaklarda fıkhî yönlerine dikkat çekilmiş muhaddisler belirlenmiş ve -metot kısmında belirtilen kriterler esas alınarak- 19'u fakih, 8'i kadı olmak üzere toplamda 27 muhaddis-fakih tespit edilmiştir. Tespit edilen bu muhaddis-fakihler, temelde hadis rivâyeti ve fıkıh faaliyetleri açısından incelenmiştir. Bu bağlamda öncelikle mezkûr âlimlerin ana hatlarıyla biyografik bilgilerine, bazı hoca ve talebelerine, rivâyetlerinin hangi kaynaklarda yer aldığına ve rical ve tabakât türü eserlerde muhaddis olduklarına delalet eden "hâfız", "imâm", "kesîru'l-hadîs (çok hadise sahip olan/çok rivâyette bulunan)" gibi ifadelere ve münekkitlerin onlar hakkındaki kanaatlerine değinilmiştir. Ardından söz konusu muhaddislerin fıkhî yönlerine delalet eden lafızlara ve ilgili âlimlerin bazı fetvâlarına/fıkhî görüşlerine yer verilmiştir.

Sonuç kısmında ise araştırma sürecinde ulaşılan temel bulgular özetlenmiş, bu bulgular ışığında hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış bazı muhaddislerin, salt nakil faaliyetiyle iştigal eden sıradan râviler değil, aynı zamanda fetvâ verme, fıkhî görüş beyan etme, hadisleri konularına göre tertip etme ve re'ye başvurma[9] gibi uygulamalarıyla farklı düzeylerde fıkhî birikime katkı sağlayan birer fakih, hatta bazılarının kadılık vazifesi üstlenmiş âlimler olduğu tespit edilmiştir.

Tezin kapsamı, coğrafî olarak Basra şehriyle, dönemsel olarak ise hicrî ilk iki asırla sınırlandırılmıştır. Bu sınırlama, çalışmanın yüksek lisans düzeyinde olması ve hicrî ilk iki asırdaki Basralı tüm muhaddisleri kapsayacak şekilde inceleme yapmanın tez hacmini aşacak olması sebebiyle tercih edilse de seçilen muhaddis-fakih kümesi, hem muhaddis hem de fakih olmaları açısından dikkatle tahlil edilmeye çalışılmıştır.

1.4. Araştırmanın Önemi ve Özgün Değeri

İslâmi ilimlerin teşekkül sürecinde hicrî ilk iki asır, özellikle Basra gibi şehirlerde yoğun bir ilmî faaliyet dönemini temsil etmektedir. Bu süreçte yetişen âlimler, sadece rivâyet zincirlerini korumakla ve senedle ilgili araştırmalar yapmakla kalmamış, aynı zamanda hadislerden hareketle fetvâ verme, fıkhî görüş beyan etme, re'y kullanma ve

[9] Bu çalışmada re'y ile ne kastedildiği hususu metot kısmında izah edilecektir.

hadisleri konularına göre tertip etme gibi faaliyetleriyle İslâmi ilimlere farklı düzeylerde katkılar sunmuşlardır.

Bu bağlamda hadisleri salt bir nakil faaliyeti olarak görmenin ötesinde onlardan hareketle fetvâ veren, fıkhî görüş beyan eden ve benzer faaliyetlerle iştigal eden hicrî ilk iki asırda yaşayan Basralı bazı muhaddislerin ele alındığı bu çalışma, özellikle fıkhü'l-hadîs alanına katkı sunmaktadır.

Türkçe literatürde fıkhü'l-hadîse dair makale, yüksek lisans ve doktora düzeyinde yapılan bazı çalışmalar bulunsa da[10] hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşayan muhaddisleri, "fakîh" olmaları yönüyle inceleyen bir çalışma tespit edilememiştir. Bu sebeple daha önce özel olarak araştırılmamış bir konuyu ele almayı hedeflemesi, tezin özgün değeri bağlamında değerlendirilebilir.

1.5. Araştırmanın Temel Meselesi ve Soruları

Bu çalışmanın temel meselesi, hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış hadis râvilerinin yalnızca rivâyet nakleden kişiler olarak mı, yoksa rivâyet faaliyetiyle iştigallerinin yanı sıra fıkhî faaliyette de bulunan muhaddis-fakih şahıslar olarak mı değerlendirilmeleri gerektiğidir. Klasik kaynaklarda bazı râvilerin/muhaddislerin "fakih" veya "kadı" sıfatlarıyla anılması ve rivâyet kaynaklarında kendilerine fetvâlar/fıkhî görüşler nispet edilmesi, onların sadece hadis aktarımıyla değil, aynı zamanda fıkıh faaliyetleriyle de öne çıktıklarını göstermektedir.

---

[10] Fıkhü'l-hadîsle ilgili bazı çalışmalar için bkz. Fahreddin Yıldız, "İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs", (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, İstanbul 2016; Selim Demirci, "Maʾrife'nin Fıkhu'l-Hadîs Bölümünün Tercüme ve Tahlîli", Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD), C. 1, S. 2 (Aralık 2014), 79-114; Oğuzhan Yıldız, "Ehl-i Hadis Fıkhının Tedvîni: Tirmizî'nin Câmi'inde Fıkhü'l-Hadîs ve Fakîh Muhaddisler Tabakâtı", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. 18, S. 3 (Aralık 2018), 99-136; Fatih Mehmet Yılmaz, "İlk Hadis Usûlü Eserinde Râmhürmüzî'nin Fıkhü'l-Hadîs Denemesi", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Divinity Faculty of Hitit University, C. 19, S. 1 (Haziran 2020), 369-404; Rıdvan Düzen, Fıkhu'l-Hadîs Bağlamında İbn Hibbân'ın Sahîh'i, (Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Van 2024.

Bu çerçevede araştırmanın temel soruları şunlardır:

1) Hicrî ilk iki asır özelinde rical ve tabakât türü eserlerde fıkhî yönüne dikkat çekilen Basralı muhaddisler kimlerdir?

2) Hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış sıradan râviler ile "muhaddisler" arasında ayrım yapmak mümkün müdür? Mümkün olması durumunda bu ayrımda hangi kriterler esas alınacaktır?

3) Hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış ve muhaddis olduğu tespit edilen âlimler, hangi vasıflara sahip olurlarsa "fakih" olarak değerlendirilecektir? Fakih olarak kabul edilmelerinde rical ve tabakât türü eserlerdeki kayıtlardan ve rivâyet kaynaklarında kendilerine nispet edilen fetvâlar ve fıkhî görüşlerden istifade edilebilir mi?

4) Hicrî ilk iki asır Basra'sında hadis rivâyeti ile fıkıh faaliyeti arasındaki ilişki, kaynaklarda fıkhî yönlerine dikkat çekilen Basralı muhaddisler üzerinden gözlemlenebilir mi?

1.6. Araştırmanın Hipotezleri

Bu çalışmada hicrî ilk iki asır özelinde kaynaklarda fıkhî yönlerine dikkat çekilen Basralı bazı muhaddislerin yalnızca hadis rivâyetiyle değil, aynı zamanda fıkıhla da ilgilendikleri temel varsayımı üzerinden hareket edilmiştir. Araştırmanın temel hipotezleri şu şekilde sıralanabilir:

1) Hicrî ilk iki asırda yaşayan Basralı muhaddisler arasında, hadis naklinin ötesinde fetvâ veren, fıkhî görüş beyan eden, hadisleri konularına göre tertip eden (*tasnîf*) veya re'y kullanan "muhaddis-fakih" türünde alimler yer alır.

2) Mezkûr zaman diliminde Basra'da yaşamış muhaddislerin, fıkhî yönlerine delalet eden rical ve tabakât türü eserlerdeki kayıtlar ve rivâyet kaynaklarında onlara nispet edilen fetvâlar/fıkhî görüşler onların fıkıhla iştigal ettiğini gösterir.

3) İlgili zaman aralığında Basra'da yaşamış bazı muhaddislerin fetvâ verme ve fıkhî görüş beyan etmenin ötesinde zaman zaman kadılık gibi resmî görevlere getirilmeleri onların fıkıhla iştigal ettiklerinin göstergeleri arasında sayılabilir.

1.7. Araştırmanın Yöntemi

Hicrî ilk iki asır özelinde Basra'da yaşamış muhaddislerin fıkhî yönlerinin araştırıldığı bu çalışmada öncelikle kullanılan bazı kavramlar hakkında bilgi vermek yerinde

olacaktır. "Muhaddis", "fakîh", "tasnîf" ve "re'y" kavramlarının çalışmada kullanıldığı anlam çerçevesi hakkında kısaca bilgi verilmelidir.

"Kaynaklarda Fıkhî Yönüne Dikkat Çekilen Muhaddisler: Hicrî İlk İki Asır, Basra Örneği" başlığını taşıyan bu çalışmada başta İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakât*'ı ve Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sı olmak üzere biyografik eserlerde "hâfız", "hüccet", "imâm" ve "kesîru'l-hadîs (çok rivâyette bulunan)" diye tanıtılan muhaddisler çerçeve olarak esas alınmış ve haklarında az hadis rivâyet ettiğine işaret eden "kalîlu'l-hadîs" ifadesi yer alan muhaddisler çalışmanın kapsamına dahil edilmemiştir.

Benzer biçimde "fakih" kavramı da fıkıh ilminin büyük ölçüde henüz bağımsız bir disiplin olarak tedvin edilmediği, hicrî ilk iki asır bağlamında değerlendirilmiştir. Bu çerçevede "fakih" kavramıyla geleneğimizdeki bilinen anlamıyla ekol oluşturmuş/ mezhep sahibi "fakihler" değil, hadisin fıkhı ile iştigal eden (*fikhü'l-hadîs*) yani fetvâ veren, fıkhî görüş beyan eden, hadisleri konularına göre tertip eden yahut re'ye başvuran kimseler ile fıkhın pratik hayata tatbikinde resmî vazife üstlenen kadılar kastedilmiştir. Daha genel bir ifadeyle belirtmek gerekirse bu çalışmada "fakih" ile hadisler üzerinde düşünen ve hadisleri anlama gayretinde olan muhaddisler kastedilmiştir.[11]

Bu çalışmada, "fakih" kavramıyla hadisleri anlama gayretinde olan muhaddisler kastedildiği için hicrî ilk iki asırda hadisleri konularına göre tertip eden (*tasnîf*) Basralı muhaddisler de çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir. Zira hangi hadisin hangi konuyla ilgili olduğuna karar vermek nihayetinde fıkhî bir ameliyedir[12] ve kişinin hadisleri anlama gayreti bağlamında "fakih" olduğuna delalet eden bir emare olarak düşünülebilir. Nitekim bu çalışmada tasnîf faaliyeti, doğrudan değil, dolaylı olarak kişinin fakihliğine delalet eden bir alamet olarak değerlendirilmiştir.

Benzer şekilde kişinin fakih olduğuna işaret eden hususlardan biri de onun re'ye başvurduğunun zikredilmesidir. Fakat öncelikle re'yden ne kastedildiği izah edilmelidir. Bu çalışmada re'yden kastedilen anlam, hadisler üzerinde düşünme ve

[11] Nitekim ilk iki asırda "fıkıh", hadisler üzerine düşünmek ve yorum yapmak anlamında da kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği*, 1. bs. (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 95.

[12] Mustafa Macit Karagözoğlu (ed.), *Hadis Şerh Literatürü I*, 1. b (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 23.

onları anlama/anlamaya çalışma faaliyetidir. Nitekim, hicrî ilk iki asırda re'y ifadesi, yaygın olarak hadisler üzerinde tefakkuh etme ve onları anlama ameliyesi manasında kullanılmıştır.[13] Ayrıca sahâbe ve tâbiîn döneminde fakihlere nispet edilen re'y genelde sünnete, maslahat-ı mürseleye, kıyasa ve örfe dayanan (fıkhî) görüş anlamında kullanılmıştır.[14] Bununla birlikte hicrî ilk iki asırda re'y, fıkhî konularda şerî bir asla dayanmadan keyfî hüküm verme anlamında da kullanılmıştır ki zemmedilen re'y de budur.[15] Tezde, re'yden kastedilen, ilk anlam olmakla birlikte farklı anlamda kullanıldığı yerlerde bu husus özel olarak belirtilmiştir.

Bazı kaynaklarda muhaddislerin fıkhî yönlerine hiç temas edilmemesi veya fıkıh alanında öne çıkan râvilerin muhaddislik vasıflarının zikredilmemesi, konunun çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle çalışmanın kapsamı, fıkhî yönüne doğrudan veya dolaylı olarak atıfta bulunulan muhaddislerle sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda, incelenen alimler genellikle "fakih" veya "kadı" sıfatıyla öne çıkan muhaddisler arasından seçilmiş, tez başlığı da bu vurguyu yansıtacak şekilde belirlenmiştir.

Muhaddislerin belirlenmesinde öncelikli kaynak olarak İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ* isimli eseri tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *et-Tabakât*'ı, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sı ve Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i yararlanılan başlıca kaynaklar arasındadır. Muhaddislerin biyografik literatür üzerinden fakih olup olmadığının tespitinde ise -diğer kaynakların yanı sıra- Nesâî'nin (ö. 303/915) *Tesmiyetü fukahâ'i'l-emsâr*'ı, Muhammed b. Halef Vekî'in (ö. 306/918) *Ahbâru'l-kudât*'ı, İbn Mende'nin (ö. 395/1005) *Şurûtu'l-eimme*'si ile Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *Tabakâtü'l-fukahâ*'sından istifade edilmiştir.

İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ı, Halîfe b. Hayyât'ın *et-Tabakât*'ı, Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sı ve Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i esas alınarak yapılan araştırma sonucu ilgili zaman diliminde Basra'da yaşayan râvi sayısının toplamda 680 olduğu

[13] Bkz. Özşenel, *İlk Dönem Hadis Re'y Tartışmaları*, 95.

[14] Bkz. Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye*, 43.

[15] Bkz. Özşenel, *İlk Dönem Hadis Re'y Tartışmaları*, 95.

görülmüştür.[16] Mezkûr sayı, yüksek lisans tezi olan bu çalışmanın hacmini hayli aşacağından ötürü zorunlu olarak sınırlamaya gidilmiştir. Bu tezde hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış 680 râvi arasında az hadis rivâyetinde bulunduğu belirtilen râviler[17] tezimizdeki "muhaddis" vasfına uymadığı için çalışmanın kapsamından çıkarılmış ve geri kalanlar arasında hakkında "hâfız", "hüccet", "imâm", "kesîru'l-hadîs" gibi vasıflar bulunan "muhaddisler" tespit edilmiştir. Son olarak mezkûr vasıflara sahip olan 67 kişilik "muhaddis" kümesinden, "fakîh", "kâne yüftî", "kâne kâdıyen", "vülliye'l-kadâ" gibi kişinin fakih ya da kadı olduğuna delalet eden isimler tespit edilmiş ve nihayetinde hicrî ilk iki asırda[18] Basra'da yaşamış mezkûr vasıflara hâiz 27

[16] Bu sayının belirlenmesinde -yukarıda zikri geçen dört biyografik eser esas alınarak- şöyle bir yöntem takip edilmiştir: Öncelikle vefat tarihi kaynaklarda açıkça hicrî 1-200 tarihleri aralığında yer alan isimler doğrudan listeye alınmıştır. Ardından, mezkûr kaynaklarda vefat tarihi açıkça zikredilmeyenler ise, -İbn Hacer'in 12'lik tabaka sistemine göre- ilk sekiz tabakada yer almışsa onlar da listeye dahil edilmiştir. Zira mezkûr ilk sekiz tabaka, ağırlıkla tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn nesillerinden müteşekkil olup kronolojik olarak hicrî ilk iki asra tekabül etmektedir. Vefat tarihleri yaklaşık olarak hicrî 180-220 yılları arasına tekabül eden dokuzuncu tabakadaki râvilerden açıkça vefat tarihi belirtilmeyenler de kapsam dışında bırakılmıştır. Netice itibariyle, hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış râvilerin belirlenmesinde, ilgili râvilerin ilk sekiz tabakadan olması veya dokuzuncu tabakadan olup da vefat tarihinin hicrî 200 yılından önce olması temel ölçütümüz olmuş ve bu usul takip edilerek 680 sayısına ulaşılmıştır.

[17] "Az hadis rivâyet ettiği belirtilen (*ve kâne kalîle'l-hadîs*)" şeklindeki ifadeler ve benzerleri genelde İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında yer almaktadır. Nitekim 680 râvi arasında az hadis rivâyet edenlerin tespitinde mezkûr kaynaktan istifade edilmiştir.

[18] Tezde ele alınan 27 muhaddis-fakih hicrî ilk iki asırda yaşamış ve -biri dışında- tamamı hicrî 200 yılından önce vefat etmiştir. Kadılık görevi üstlenen muhaddis-fakihler arasında yer verilen Muhammed b. Abdillah el-Ensârî'nin vefat tarihi hicrî 215 olmasına rağmen bu çalışmaya alınmasının sebebi, kadılık vazifesini hicrî 200 yılından önce yapmış olmasıdır. Mezkûr bilgi için bkz. Muhammed b. Saʿd b. Menîʿ, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer. C. 9 (Mektebetü'l-Hancı: Kâhire, 2001), 296.

kişilik[19] bir gruba ulaşılmıştır.[20] Tezimizde "muhaddis-fakih" olarak kabul edilen bu 27 kişiden 19'u fakih, 8'i de kadılık görevinde bulunmuştur. Kronolojik olarak ele alınan bu 27 muhaddis-fakih hakkında temel biyografik bilgilere yer verildikten sonra fıkhî yönleri araştırılmıştır. "Fıkhü'l-hadîs" alanına katkı sağlaması hedeflenen bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, tarihsel analiz ve literatür taraması temel veri toplama teknikleri olarak kullanılmıştır.

1.8. Araştırma Konusu ile İlgili Literatür Analizi

Çalışmada Basra tarihi ve ilk dönem hadisçiliğiyle fıkıh ilişkisini ele alan literatür, rical ve tabakât türü eserler ile modern akademik çalışmalar şeklinde iki yönlü olarak ele alınmıştır. Klasik kaynaklar, muhaddislerin ilmî kimliğini, cerh-taʿdîl durumlarını ve râvilik vasıflarını ele alırken, fıkıh yönlerine de zaman zaman temas etmişlerdir. Ancak bu yön, genellikle tali düzeyde kalmış, müstakil ve düzenli temas edilen bir tema hâline getirilmemiştir. İbn Saʿd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı, Halîfe b. Hayyât'ın *et-Tabakât*'ı, Zehebî'nin *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*'sı ve Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i bu gruba örnek teşkil etmektedir.

İkinci grubu oluşturan modern akademik çalışmalarda ise, hadis ve fıkıh disiplinleri arasındaki ilişki daha analitik şekilde ele alınmıştır. Ancak bu çalışmalarda da genellikle Medine ve Kûfe gibi merkezler ön planda tutulmuş, Basra özelinde fıkhî yönüne odaklanan sistematik bir değerlendirmeye yer verilmemiştir. Örneğin, Mustafa Öztürk'ün *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri (Hicrî I. ve II. Asır)* adlı çalışmasında

[19] Belirlenen bu 27 muhaddis-fakih arasında yer verdiğimiz üç sahâbî hakkında standart olarak belirlediğimiz kalıp ifadeler (*hâfız*, *hüccet*, *imâm*, *kesîru'l-hadîs*) yer almasa da ilgili üç sahâbi tetkik alanımıza dahil edilmiştir. Zira geride zikri geçen dört tabakât eserinin her birinin sahâbe tabakası incelenmiş ve nihayetinde ilgili üç sahâbînin hem hadis rivâyeti hem de fıkıh/kadâ yönüyle öne çıktıkları görülmüş ve bu gerekçeyle gruba dahil edilmiştir.

[20] Hicrî ilk iki asırda yaşamış Basralı râvilerin ve onlar hakkında kullanılan bazı vasıfların tespitinde Emîn el-Kudât'ın "Medresetü'l-hadîs fi'l-Basra: hatte'l-karni's-sâlisi'l-hicrî" isimli doktora çalışmasından da istifade edildiği belirtilmelidir. Her ne kadar -hicrî ilk iki asrı temel alan çalışmamızın aksine- bu çalışma, hicrî ilk üç asırlık zaman dilimini esas almış olsa da ilgili çalışmadan istifade edilirken kendi çalışmamızdaki kriterlerin gözetildiği kaydedilmelidir.

bazı Basralı muhaddislere temas edilmiş, ancak bu isimler fıkhî açıdan değil, mevlâ olmaları bakımından incelenmiştir.

Son yıllarda yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinde ise belirli râvilerin fıkhî yönüne dair münferit tahliller bulunmakla birlikte, ya yalnızca bir şahıs odakta tutulmuş ya da fıkhî yönü, genel biyografi içinde kısa bir başlık olarak kalmıştır. Bu sebeple, Basra merkezli ve birden fazla muhaddisi fıkhî yönüyle inceleyen bütüncül bir çalışmaya rastlanmadığı belirtilmelidir.

Bu eksikliği giderme konusunda katkı sağlamayı hedefleyen elinizdeki çalışmada, hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış muhaddislerin yalnızca hadis rivâyetiyle değil, aynı zamanda fıkhî faaliyetleriyle de ilmî geleneğe fayda sağladıkları görülmüştür. Hicrî ilk iki asır özelinde kaynaklarda fıkhî yönlerine dikkat çekilen Basralı muhaddisleri ele alan bu çalışmada kullanılan literatür, hem şehrin tarihî-ictimaî arka planını tanıtan coğrafya ve tarih kaynaklarından hem de râvilerin biyografik ve fıkhî yönlerini içeren klasik ve modern eserlerden seçilmiştir.

Tezin ikinci kısmında ana hatlarıyla Basra tarihi ve bölgedeki ilmî ortamı tasvir etmek için klasik coğrafya eserlerinden yararlanılmıştır. Bu bağlamda Belâzürî'nin (ö. 279/892-3) *Fütûhu'l-büldân*'ı ve Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Muʿcemü'l-büldân*'ı temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Ayrıca şehrin ilmi iklimini yansıtmaya katkı sunan bilgilerin tespitinde İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu medîneti Dımaşk*'ından da istifade edilmiştir.

Muhaddis-fakihlerin ve kadılık vazifesi üstlenmiş muhaddis-fakihlerin belirlenmesi ve incelenmesinde İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı başta olmak üzere birçok klasik kaynağa başvurulmuştur. Bu bağlamda Vekî el-Kâdî'nin *Ahbâru'l-kudât*'ı, Halîfe b. Hayyât'ın *et-Tabakât*'ı ve Nesâî'nin *Tesmiyetü fukahâ'i'l-emsâr*'ından faydalanılmıştır. Ayrıca İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil* ve *Üsdü'l-ğâbe*'si, Zehebî'nin *Siyer*'i ve İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *el-İsâbe*'sinden de yer yer istifade edilmiştir.

Klasik eserlerin yanı sıra doğrudan Basra hadisçiliğini konu alan bazı çağdaş çalışmaların da bulunduğu kaydedilmelidir. Emîn el-Kudât'ın "Medresetü'l-hadîs fi'l-Basra: Hatte'l-karni's-sâlisi'l-hicrî" isimli çalışması, Basra'daki hadis öğretim kurumlarının yapısını, râvi ilişkilerini, rivâyet yöntemlerini ve ilmî çevreyi ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Benzer şekilde Ali Çelik tarafından hazırlanan "İlk Üç Asırda

Basra'da Hadis İlmi" adlı doktora tezi, Basra'daki hadis faaliyetlerini sistemli biçimde incelerken temelde râvi biyografilerini merkeze almış ve zaman zaman ilgili yerlerde hadis usulüne dair bazı tartışmalara da yer vermiştir. Öte yandan Ömer Faruk Maden'in "Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)" başlıklı tezi ise, temelde mezkûr zaman diliminde Basra'daki hadis halkalarının tespitine yoğunlaşmıştır. Fakat zikri geçen bu üç çalışma, hicrî ilk iki asır özelinde Basra'da yaşamış râvilerin hadis-fıkıh ilişkilerini, diğer bir ifadeyle mezkûr râviler arasında muhaddis-fakih olarak değerlendirilebilecek alimler bulunup bulunmadığı meselesini tetkik etmemiştir.

Büşra Çetin tarafından hazırlanan *Hicrî Birinci Asırda Basra Kadıları ve Hadis Rivâyetiyle İlişkileri* başlıklı yüksek lisans tezinin, konu bakımından -görünürde- bu çalışmaya yakın bir araştırma olduğu sanılabilir. Zira Çetin, çalışmasında ilmî ve siyasî konumlarını ayrıntılı biçimde incelediği hicrî ilk asırda yaşayan Basralı kadıların, hadis rivâyetleriyle fıkhî uygulamalarını ve bu kadıların fetvâ faaliyetleri ile rivâyet bilgisi arasındaki bağlantıyı ortaya koymaya çalışmaktadır. Fakat Çetin'in tezinde incelediği Basralı 13 kadının rivâyet sayılarının oldukça sınırlı olduğu görülür. -Metot kısmında anlatıldığı üzere- bizim çalışmamızda incelenen kişiler "muhaddis" olarak belirlenmiş ve az rivâyeti bulunanlar çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu sebeple Çetin'in yer verdiği Basralı 13 kadının -rivâyetlerinin az olması sebebiyle- tezimizde yer almadığı, dolayısıyla iki çalışmanın inceledikleri âlimler itibariyle birbirlerinden tamamen farklı olduğu belirtilmelidir. Ayrıca çalışmamızın kapsamına -Çetin'in tezinin aksine sadece kadılar değil- aynı zamanda kaynaklarda fıkhî yönüne dikkat çekilen muhaddisler de ilave edilmiş ve çalışmamız hicrî ilk asırla değil, hicrî ilk iki asırla kayıtlanmıştır. Dolayısıyla bu tez hem incelediği âlimler itibariyle hem de daha geniş bir zaman dilimini ele alması ve muhaddis-fakihleri tespit etme iddiası taşıması bakımından ilgili tezden farklı ve özgün bir mahiyet arz eder.

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ I. VE II. ASIRDA BASRA

Hicrî ilk iki asırda İslâm ilim geleneğinin şekillendiği önemli merkezlerden biri olan Basra, hem siyasî-idarî örgütlenmesi hem de ilim halkaları bakımından dikkat çeken bir şehir olarak öne çıkmaktadır. Sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn kuşaklarından çok sayıda âlimin burada yetişmesi, Basra'nın hadis ve fıkıh başta olmak üzere farklı ilim alanlarında önemli bir merkez haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Basra'daki ilmî faaliyetler, yalnızca rivâyet aktarımıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda rivâyetlerden hareketle fetvâ verme, fıkhî konularda görüş beyan etme, hadisleri konularına göre tasnif etme ve kadılık vazifesi gibi bazı fıkhî nitelik taşıyan çalışmalar da gerçekleştirilmiştir.

Bu bölümde, Basra'nın ilk dönem tarihî ve siyasî gelişimiyle birlikte şehrin ilmî dokusu hakkında genel bir tasvir yapıldıktan sonra hadis ilminin Basra'da doğuşu, neşvünema bulduğu çevreler, kurumsallaşma süreçleri ve hadis halkaları gibi bazı hususlara kısaca değinilecektir. Bu çerçevede, bölgenin hem coğrafî hem de sosyo-politik yapısının hadis-fıkıh ilişkisinin teşekkülüne nasıl katkıda bulunduğu değerlendirilecek, sahabe neslinin etkisiyle şekillenen rivâyet ortamı ve bu ortamdan doğan muhaddis-fakih tipolojisi tarihî bağlamı içinde ele alınacaktır.

Bu tarihî ve ilmî arka planın, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde kaynaklarda fıkhî yönüyle temayüz eden Basralı muhaddislerle ilgili yapılacak tahlile zemin teşkil etmesi hedeflenmiştir.

2.1. Basra Şehri: Kuruluş Süreci ve İlk Dönemleri

Bugünkü Basra, Irak'ın güneydoğusunda yer alan, tarihsel süreçte hem stratejik konumuyla hem de kültürel zenginliğiyle öne çıkan kadim bir yerleşim merkezidir. Coğrafî koordinatları yaklaşık olarak 29 ila 31 derece kuzey enlemleri ile 46 ila 48 derece doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Yaklaşık 19.080 kilometrekarelik bir

yüzölçümüne sahip olan şehir,[21] güneyinde Arap Körfezi'ne, doğusunda Şattü'l-Arab Nehri'ne, kuzeyinde Fırat Nehri'ne ve kuzeybatı yönünde ise Bağdat'a komşudur.[22]

Bulunduğu coğrafi konum itibariyle stratejik bir öneme sahip olan Basra'nın kuruluşu erken İslâm fetihleri dönemine rastlamaktadır. Tercih edilen rivâyetlere göre Basra, hicrî 14 yılında Hz. Ömer'in (ö. 23/644) izniyle, Utbe b. Gazvân'ın (ö. 17/638) öncülüğünde, günümüzdeki Basra ile Zübeyr ilçesi arasında kalan bölgede şehirleşmeye başlamıştır.[23] Ancak halk zamanla bugünkü Basra'nın bulunduğu alana yerleşmiştir.[24] Übülle'nin fethinden sonra Hureybe'ye gelen Utbe b. Gazvân, askerlerin kış aylarını rahat geçirebilecekleri, dinlenebilecekleri ve seferler öncesinde toplanabilecekleri geçici bir askerî üs kurulması için Hz. Ömer'den izin talep etmiştir. Hz. Ömer ise bu isteğe olumlu cevap vererek şehrin kurulacağı arazinin seçiminde bölgenin su kaynaklarına yakın olması, haberleşmeyi engelleyecek unsurların bulunmaması ve merkezle kolay irtibat sağlanabilecek bir konumda bulunmasını tavsiye etmiştir.[25]

Utbe b. Gazvân, Hz. Ömer'in belirttiği şartlara uygun bir yer belirledikten sonra gönderdiği mektubunda, bölgenin hem su kaynakları hem de meralara yakın

---

[21] Nadiye Nuriye Ali, "Neşʾetü medîneti'l-Basra ve tetavvuruhe'l-imrânî fi'l-karni'l-evveli'l-hicrî," *Mecelletü Dirâsâti'l-Basra*, S. 14 (2012), 209; Ali Çelik, "İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi" (Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 15.

[22] Ali, "Neşʾetü medîneti'l-Basra", S. 14 (2012), 193-217; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 16; Abdulhalik Bakır, "Basra", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/108-111.

[23] Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, C. 3 (Dâru'l-Me'ârif: Kahire, 1967), 590; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tübbâ ve Ömer Enîs et-Tübbâ (Beyrut: Mevsûʿatü'l-Maʿârif, 1987), 483; Ali, "Neşʾetü medîneti'l-Basra", S. 14 (2012), 198; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 11.

[24] Wilhelm Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuat Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 27.

[25] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* 483; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 11.

olduğunu,[26] Medine ile arasında iletişimi zorlaştıracak herhangi bir su kütlesi ya da benzeri bir engelin bulunmadığını aktarmıştır. Ayrıca söz konusu yerin nehirlerden uzakta, sahraya bakan tarafta bulunduğunu ve barınak yapımında kullanılabilecek kamışların bölgede bol miktarda olduğunu belirtmiştir.[27] Hz. Ömer ise mektubu inceledikten sonra bu bölgenin şehir inşası için elverişli olduğuna kanaat getirerek gerekli izni vermiştir.[28]

Bu doğrultuda söz konusu bölgenin seçimini gerekli kılan ve askerî-stratejik açıdan önemini ortaya koyan başlıca sebeplerden bazıları şu şekilde sıralanabilir: Bölgenin su kaynakları ve meralara yakın oluşu,[29] Medine yönünde bulunması ve ordunun hareketi sırasında nehir, deniz veya engel teşkil edecek bir arazi parçasının olmayışı,[30] fetih faaliyetlerine katılan askerlerin sefer dönüşlerinde güvenle konaklayabilecekleri bir alan teşkil etmesi.[31] Sonuç olarak Basra'nın, temelde askerî amaçlarla kurulmuş bir şehir olduğunu ifade etmek mümkündür.

Hz. Ömer'den başlayarak Hz. Osman (ö. 35/656) ve Hz. Ali (ö. 40/661) dönemlerinde Basra şehri, yönetim ve ekonomi alanlarında dikkate değer bir gelişim göstermiştir. Doğu bölgesine yönelik fetihlerin ardından Horasan, Sîstan, Ahvaz ve Azerbaycan gibi eyaletlerin idaresi Basra valiliğine bağlanmış, bu bölgelerde görev yapacak yüksek rütbeli memurlar çoğunlukla Basra valisi tarafından görevlendirilmiştir. Bu idarî model, Basra'nın zaman içinde kurumsal olarak güçlenmesine ve nüfus açısından büyümesine zemin hazırlamıştır.[32]

---

[26] Ebû Abdillah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân,* C. 1, (Dâru Sâdır: Beyrut, 1977), 432; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 11.

[27] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* 483; Ahmed Ali Sâlih, *et-Tanzîmâtü'l-ictimâʿiyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Basra*, (Bağdat: Matbaʿatü'l-Maʿârif, 1953)*,* 199; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 11.

[28] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* 483; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 11.

[29] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* 483; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 11.

[30] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* 483; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 11.

[31] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* 483; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 11.

[32] Bakır, "Basra", 5/109.

Basra'nın sosyal yapısı, hicrî ilk üç asır boyunca Arap ırkından gelen yöneticiler, askerî liderler ve siyasî figürlerin hâkimiyeti altında şekillendi. Ancak zamanla şehir ekonomisinin canlanması ve refah seviyesinin artmasıyla birlikte Basra farklı etnik grupların da yerleşim yeri hâline geldi.[33]

İbn Sa'd'ın verdiği bilgilere göre Basra, başlangıçta kırk farklı aşiretten insanın yerleştirildiği bir bölgeydi.[34] Zamanla şehir nüfusu, Fars, Sicistan ve Kirman gibi doğu vilayetlerinin fethedilmesiyle Müslüman olan ya da esir alınarak bölgeye getirilen İran kökenli grupların katılımıyla daha da arttı. Bu süreçte, başlangıçta garnizon özelliği taşıyan bölgedeki Arap nüfus, zamanla askerî kimliğini yitirerek hızla gelişen ve farklı etnik gruplara ev sahipliği yapan bir şehir toplumuna dönüştü. Ayrıca şehrin sahip olduğu coğrafî avantaj, ticaret faaliyetlerinin artmasına imkân sağladı. Tüm bunlar göz önüne alındığında Basra şehrinin birçok açıdan önemli ilerlemeler kaydettiği söylenebilir.[35]

İlk üç asır boyunca Basra'da, diğer İslâm toplumlarında olduğu gibi, yerel halkın sınıflandırılması hiyerarşik bir yapıya sahipti. Bu yapıda, en üst seviyede Arap kökenli yöneticiler ve askerler bulunurken, diğer tabakalar ise mevâlî, zimmî ve köleler şeklinde sıralanıyordu.[36]

Basra'nın ekonomik yapısı, kuruluş döneminde ağırlıklı olarak askerî yerleşim üzerine şekillenmiştir. Şehrin maddî kaynakları, bir yandan fetihler yoluyla elde edilen ganimetler,[37] diğer yandan ise devletin asker ve yöneticilere düzenli olarak sağladığı atıyyelerle besleniyordu. Hz. Ömer'in Basralılar lehine yaptığı düzenlemelerle birlikte, ganimetler ve atıyyeler, Basra'nın ekonomisini geliştiren başlıca kaynaklar haline geldi.[38] Özellikle Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde artan fetih hareketleri,

[33] A.g.e., 5/109.

[34] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* C. 1, 23.

[35] Bakır, "Basra", 5/109.

[36] Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihî*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV, 2011), 323-327.

[37] Sâlih, *et-Tanzîmâtü'l-ictimâ'iyye,* 191; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 22.

[38] Sâlih, *et-Tanzîmâtü'l-ictimâ'iyye,* 120-191; Bakır, "Basra", 5/108-111; Çelik, "Basra'da Hadis İlmi", 22.

Müslümanların savaşlarda bol miktarda ganimet elde etmesine ve şehrin ekonomik olarak hızla gelişmesine katkı sağladı.[39]

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle Basra tarihindeki önemli dönemler ve gelişmeler incelendiğinde, şehrin İslâm'ın yayılmasına ve Müslüman toplumun şekillenmesine önemli katkılar sunduğu görülmektedir. Hz. Ömer döneminde yapılan fetihlerin ardından kurulan Basra, stratejik bir konumda yer alarak Müslümanların askerî üs ihtiyacını karşılamış ve bölgenin idarî, ekonomik ve sosyal yapısını şekillendirmiştir. Hz. Ömer'in adıyla özdeşleşen düzenlemeler ve yapılan reformlar, Basra'nın hızla gelişip büyümesine katkı sağlamıştır. Bu süreçte, şehir sadece bir askerî üs olmaktan çıkıp önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş, çeşitli etnik grupların ve kültürlerin buluşma noktası olmuştur. Basra'nın coğrafi konumu ve ekonomik potansiyeli, onu bölgede belirleyici bir aktör haline getirmiştir.

2.2. Basra'da Hadis İlminin Doğuşu ve Gelişimi

Hicrî 14 (635) yılında Halife Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân (ö. 17/638) tarafından bir ordugâh olarak kurulan Basra, stratejik konumu sayesinde kısa sürede büyüyerek şehir hüviyetine kavuşmuştur.[40] Utbe b. Gazvân'ın vefatının ardından kısa bir süre Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670) valilik yapmış, aynı yıl içinde Hz. Ömer, Mugîre'yi azlederek yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi (ö. 42/662-63) bir grup sahâbî ile birlikte Basra'ya göndermiştir.[41] Bu gelişmeyle birlikte şehir, pek çok sahâbînin uğrak noktası haline gelmiş; kimisi burayı kısa süreliğine ziyaret etmiş, kimisi ise kalıcı olarak yerleşmiştir.[42]

Utbe b. Gazvân, İmrân b. Husayn (ö. 52/672) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/712) gibi sahâbîler, uzun yıllar ikamet ettikleri Basra şehrinde hadis nakletmişlerdir.[43] Hicrî 93

[39] Sâlih, *et-Tanzîmâtü'l-ictimâ'iyye*, 30-191.

[40] Taberî, *Târihu't-Taberî*, C. 3, 590.

[41] A.g.e., C. 3, 597.

[42] İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, thk. Merzûk Ali İbrâhîm (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1408/1987), 65.

[43] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* C. 9, 17-20.

yılında Basra'da vefat eden Enes b. Mâlik'in burada yaşayan son sahâbî olduğu kaydedilir.[44]

Enes b. Mâlik, hayatı boyunca birçok öğrenci yetiştirerek Hz. Peygamber'in hadislerini Basralı tâbiîlere aktarmış ve böylece şehrin hicrî birinci asırdan itibaren hadis/sünnet bilgisinde önemli bir merkezi hâline gelmesine büyük ölçüde katkı sağlamıştır.[45]

Hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren Basra'da yetişen tâbiîn nesli, doğal bir süreçle meydana gelen hadis rivâyetini zamanla ilim halkaları etrafında geliştirip sistemleştirme yoluna gitmiştir. Bu dönemde Basra, siyasî çalkantılar ve çeşitli itikadî tartışmaların merkezi hâline gelmiş olsa da Basralı münekkitler, hadis rivâyetinde güvenilirliği ve zabtı esas alan bir anlayış geliştirdiler. Nitekim meşhur Basralı tâbiî Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), sahâbeden sonraki dönemde hadis nakleden râvîlerin kimlik ve güvenilirliklerinin araştırılmaya başlandığını belirtir. Onun ifadelerine göre, "önceleri isnad (rivâyet zinciri) sorulmazdı. Ne zaman ki fitne çıktı, 'bize râvîlerinizi isimleriyle bildiriniz' demeye başladılar." Bu gelişme, isnadın sadece bir rivâyet tekniği değil, aynı zamanda dinin korunmasını temin eden ilmî bir usûl olarak benimsendiğini göstermektedir. Nitekim Abdullah b. el-Mubârek (ö. 181/797) "İsnâd dindendir. Eğer isnâd olmasaydı herkes dilediğini söylerdi" sözüyle, bu anlayışın sonraki nesillerde de temel bir prensip hâline geldiğini ifade etmiştir.[46]

Bu gelişmeler neticesinde Basralı münekkitler, kendilerine ulaşan rivâyetlerin sübutunu araştırmak ve bid'at ehlinin uydurma rivâyetlerini ayıklamak üzere râvileri araştırmaya yönelmiştir. Gerçekten de bu dönemden itibaren itikadî sapmalarıyla

---

[44] A.g.e., C. 9, 17-20.

[45] Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü ʿulûmi'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 90; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 17-27.

[46] Bkz. Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *el-Câmiʿu's-sahîh*, "Mukaddime", 15; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, thk. Zekeriyyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 122; Alâeddîn Mugultay b. Kılıç el-Hanefî, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Muhammed Osmân, 1. bs. (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye: Beyrut, 2011), C. 1, 6.

bilinen râvilerin rivâyetlerine şüpheyle yaklaşılmıştır.[47] Basra'daki râviler, böylece isnad araştırmasının hadis tenkidinin vazgeçilmez bir parçası haline gelmesine katkıda bulunmuşlardır.

Hadis ilminin Basra'da kök salmasında en büyük katkıyı sunanlar arasında Hasan-ı Basrî'yi de (ö. 110/728) kaydetmek gerekir. Hadis rivâyetiyle meşguliyetinin yanı sıra fıkhî yönüyle de tanınan Hasan-ı Basrî, hicrî 21/641 yılında Medine'de doğmuş, 37/657 yılında Basra'ya yerleşerek hayatının büyük bölümünü burada geçirmiştir. Basra'da hadis ilminin gelişiminde hem muhaddis hem de fakih kimliğiyle önemli katkılar sunmuştur.[48] Sahâbe ile doğrudan temas kurarak hadisleri bizzat kaynaklarından öğrenmiş ve bu birikimi geniş talebe halkası aracılığıyla Basra'ya aktarmıştır.[49] Onun halkasında Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756) gibi önemli tâbiîler yer almakta olup, bu öğrenciler onun ilmî mirasını sonraki nesillere aktaran başlıca temsilciler arasında kabul edilmektedir.[50]

Hasan-ı Basrî, oluşturduğu hadis halkalarında pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilerden biri olan Katâde b. Diâme, uzun süre kendisinden istifade etmiş ve ilmî çizgisini devam ettiren önemli talebeleri arasında yer almıştır. Hicrî 61/680 de doğan ve hayatının büyük bölümünü Basra'da geçiren Katâde, doğuştan âmâ olmasına rağmen güçlü hafızası sayesinde hadis, fıkıh, tefsir, Arap dili ve tarih gibi çeşitli ilim dallarında öne çıkmıştır. Ayrıca ilim halkasında hadis nakliyle iştigal etmesi, Basra'da hadis ilminin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.[51]

---

[47] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-ʿİlel ve maʿrifetü'r-ricâl*, rivâyet: Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, 1. bs., C. 2 (Dâru'l-Hânî: Riyad, 1421/2001), 559 (no. 3640).

[48] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 157.

[49] A.g.e., C. 9, 104-110.

[50] Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût ve dğr., C. 5, (Müessesetü'r-Risâle: Beyrut, 1981), 270; Ömer Faruk Maden, "Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları (Basra Örneği)" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 88.

[51] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 228; Zehebî, *Siyer*, C. 5, 277-78.

Katâde'nin oluşturduğu ders halkasında Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/777), Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773) ve Hişâm ed-Destüvâî (ö. 153 /770) gibi muhaddisler yetişmiştir.[52]

Katâde'nin ilmi, hem Medine hem de Basra kaynaklı olup, ezber gücü sayesinde kısa sürede geniş bir birikime ulaşmış ve Basra'da hadis ilminin şekillenmesine katkı sağlayan öncü âlimlerden biri olarak kabul edilmiştir.[53]

Basra'da hadis ilminin düzenli bir yapıya kavuşmasında etkili olan tâbiîn âlimlerinden biri de hicrî 33/653 yılında Basra'da dünyaya gelen ve 110/729 yılında vefat eden Muhammed b. Sîrîn'dir. Sahâbe kuşağıyla doğrudan temas kurarak Hz. Peygamber'e ait rivâyetlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasına aracılık eden İbn Sîrîn, aynı zamanda hadislerin tedvini ve sistemli bir şekilde düzenlenmesi konusunda da dikkat çekici gayretler ortaya koymuştur.[54]

Güvenilir bir râvi olarak tanınan İbn Sîrîn, Ebû Hüreyre (ö. 58/678) başta olmak üzere yaklaşık otuz sahâbîden hadis rivâyet etmiş, ayrıca Medine ve Kûfe gibi merkezlere gerçekleştirdiği rıhleler sayesinde bu şehirlerin ilmî birikimini Basra'ya taşımıştır.[55]

İbn Sîrîn'in Basra'daki ilim halkası,[56] özellikle Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748) ve Hişâm b. Hassân (147-8/764-5) gibi talebeleri sayesinde öne çıkmıştır.[57] Bu iki talebe,

---

[52] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maʿîn, *et-Târîḫ*, rivâyet: Ebü'l-Fazl el-Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, 1. bs., C. 1 (Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâʾi't-Türâsi'l-İslâmî: Mekke, 1399/1979), 49-51; Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Şerhu ʿİleli't-Tirmizî*, (nşr. Nureddin Itr) C. 2 (Dâru'l-Beyrûtî: Dımaşk, 2007), 503-510; Maden, "Hadîs Halkaları", 101-102.

[53] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 228; Zehebî, *Siyer*, C. 5, 277-278; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-taʿdîl*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, C. 7 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Lübnan, 2010), 181-182.

[54] Musa Erkaya, "Hicrî III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 13, S.1 (2008): 177-195.

[55] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 192; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 1 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, t.y.), 90; Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 2, 467.

[56] İbn Sîrîn'in Basra'daki halkası hakkında detaylı bilgi için bkz. Maden, "Hadîs Halkaları", 60-66.

[57] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 9, 70.

onun hadislerini en iyi şekilde kavrayan önemli öğrencileri arasında zikredilebilir.[58] Ayrıca İbn Sîrîn, hadislerin yalnızca nakline değil, aynı zamanda sened açısından değerlendirilmesine de büyük önem vermiş ve râvilerin güvenilirliğini sorgulayan yaklaşımın ilk temsilcilerinden biri olarak öne çıkmıştır.[59] Bu yönüyle o, hadis tenkidi ve isnad sisteminin şekillenmesine katkılar sunmuştur.[60]

Diğer taraftan Basra'da tebe-i tâbiînin önde gelenlerinden Eyyûb es-Sahtiyânî ve Abdullah b. Avn (ö. 151/768) kendilerinden önceki nesillerden intikal eden ilmî birikimi özenle koruyan ve hadis ile fıkıh alanlarındaki faaliyetleriyle dikkat çeken âlimlerdir.[61] Eyyûb, özellikle sünnete olan bağlılığı, bid'at ehline mesafeli duruşu ve zühd merkezli hayat tarzı ile tanınmış, hadis rivâyetinde güvenilirliğiyle dikkat çekmiştir.[62] Abdullah b. Avn ise ilimdeki istikameti, fıkhî meselelerdeki titizliği ve ibadet hayatındaki dikkatiyle ön plana çıkmış, birçok talebe yetiştirerek Basra ilim çevresinin şekillenmesine katkı sağlamıştır. Her iki âlim de Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn gibi hocalardan aldıkları ilmi, Basra'da hadis ve fıkıh halkalarında yeni nesillere aktarmış, böylece ilim geleneğinin sürekliliğini temin etmişlerdir.[63]

Bunun yanında Şu'be b. el-Haccâc, Basra'da hadis tenkidi geleneğini başlatan öncü isimlerden biri olarak kabul edilir. O, hadis rivâyetinde titizlik göstermiş, râvileri ayrıntılı şekilde soruşturarak senedlerdeki kopuklukları tespit etmeye çalışmıştır. Rivâyetlerinde sadece râvilerin adlarını vermekle kalmamış, onların güvenilirliğini araştırarak hadis ilminde cerh ve ta'dîl yönteminin uygulanmasına öncülük etmiştir.[64]

---

[58] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maʿîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *et-Târîh* (Dûrî rivayeti), *Yahyâ b. Maʿîn ve Kitâbühü't-Târîḫ* içinde, nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, C. 4 (Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâʾi't-Türâsi'l-İslâmî: Mekke, 1399/1979), 219.

[59] İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü's-Sikât*, C. 5 (Dâiretü'l-Maʿârif el-Osmaniyye: Haydarâbâd, 1973), 349.

[60] Ali b. Abdullah b. Ca'fer el-Medînî, *Suʾâlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe li ʿAlî b. el-Medînî*, nşr. Muvaffak Abdullah Abdülkâdir (Riyâd: Mektebetü'l-Maʿârif, 1984), 81.

[61] Ahmet Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995) 12/19.

[62] Zehebî, *Siyer*, C. 6, 364-375.

[63] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 261-268.

[64] Hatîb, *el-Kifâye*, 121-125.

Onun bu titiz tavrı, sonraki dönem hadis imamlarına da örnek olmuş ve isnad araştırmasının ilmî değer kazanmasına zemin hazırlamıştır. Ahmed b. Hanbel'in "Şu'be hadiste bir ümmettir" ifadesi, onun bu alandaki kurucu rolünü vurgulamaktadır.[65]

Şu'be'den sonra Basra'da hadis tenkidi faaliyetleri Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) gibi muhaddislerle ileri bir düzeye taşınmıştır. Bu âlimler, sadece râvilerin güvenilirliğini belirlemekle kalmamış, aynı zamanda hadisleri sened ve metin yönünden araştırarak, ilmî bir tenkit sistematiği geliştirmişlerdir.[66] Yahyâ el-Kattân'ın güven vermeyen râvilerden hadis kabul etmediği ve cerh-ta'dîl ilkelerini titizlikle uyguladığı bilinmektedir. Bu tutumu, Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875) gibi üçüncü asır hadis imamlarının değerlendirme ölçütlerinin oluşmasına da katkı sağlamıştır.[67]

Yukarda zikri geçen Basralı alim Katâde b. Diâme'nin yakın öğrencilerinden Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773) de hicrî ikinci asrın ilk yarısında hadis rivâyetiyle iştigal eden önemli muhaddislerden biridir. Muhaddis kimliğinin yanı sıra hadislerin tasnif edilmesindeki öncü rolü, onun aynı zamanda hadisleri anlama gayreti taşıyan bir "fakih" olduğuna işaret sayılabilir.[68] Basralı bir diğer alim Ma'mer b. Râşid de tasnîf geleneğini sürdürmüştür. Söz konusu faaliyetler, Basra'da hadislerin sadece sözlü rivâyetle değil, yazılı kayıtlarla da muhafaza edildiğini ortaya koymaktadır.[69]

2.3. Değerlendirme

Bu bölümde, Basra şehrinin hicrî ilk iki asırdaki tarihî, sosyal ve ilmî gelişimi ana hatlarıyla ele alınmış, ardından şehrin İslâm ilim geleneği içerisindeki konumu, hem tarihsel veriler hem de ilmî faaliyetlerin mahiyeti üzerinden genel olarak tasvir edilmiştir. Çalışmanın bu kısmında, Basra'nın askerî bir garnizon olarak kuruluşundan başlayarak kısa sürede ilmî bir merkez hâline gelişine ve temsil gücü yüksek bazı

---

[65] Zehebî, *Siyer*, C. 6, 191.

[66] İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, C. 4, 441-3.

[67] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 182-5.

[68] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. 9, 312. Tasnîf faaliyetinin bir muhaddisin hadisleri anlama gayreti bağlamında fakihliğine nasıl delalet ettiği hususu metot bölümünde izah edilmiştir.

[69] Abdürrezzâk b. Hemmâm es-Sanʿânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-Aʿzamî, 2. bs., C. 1. (el-Mecmaʿu'l-ʿİlmî: Beyrut, 1983), 3, 4.

isimler üzerinden bölgede gerçekleştirilen ilmi faaliyetlere değinilmiştir. Kuruluş gerekçesi stratejik olmakla birlikte, şehrin zamanla siyasî, iktisadî ve kültürel bir çekim merkezi hâline gelmesi ilmî hareketliliği beslemiş; böylece Basra, bir yandan fetihlerin idarî üssü, öte yandan İslâm düşüncesinin ilk devirlerde teşekkül ve tekemmül ettiği mühim menbalarından biri olarak anılmıştır.

Basra'nın coğrafî konumu, toplumsal çeşitliliği ve farklı etnik unsurları bir araya getiren yapısı, erken dönemden itibaren çok boyutlu bir ilmî ortamın teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Bu ortam, sahâbe ve tâbiîn nesillerinin doğrudan temas kurabildiği, rivâyetlerin geniş bir tabana yayıldığı canlı bir zemin sunmuştur. Şehir, sadece hadislerin nakledildiği bir merkez değil, fetvâ verme (*iftâ*) ve hadisleri konularına göre tertip etme (*tasnîf*) gibi fıkhî yönelime delalet eden ilmî tavrın doğduğu mekân olarak temayüz etmiştir.

Enes b. Mâlik'le başlayan rivâyet hareketinin, Hasan-ı Basrî, Katâde b. Diâme, Muhammed b. Sîrîn, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Abdullah b. Avn gibi isimlerle derinleştiği, Şuʿbe b. el-Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî gibi sonraki kuşak muhaddislerle sistemli bir hadis tenkidi geleneğine dönüştüğü ve isnâd incelemesi, cerh-taʿdîl uygulamaları ve yazılı tasnif faaliyetlerinin Basra'da yoğunluk kazandığı görülmüştür.

Bu dönemde Basra'da hadis ile fıkhın iç içe geliştiği ve bir bütünlük arz ettiği de dikkat çeker. Hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşayan bazı muhaddislerin hem rivâyet hem fetvâ ile meşgul olmaları, "muhaddis-fakih" kimliğini görünür kılmış ve bu kimseler için hadis, salt bir nakil faaliyeti olmaktan çıkıp fetvâ ve kadâ ile bütünleşen fıkhî bir faaliyete evrilmiştir. Bu birikim, sonraki dönemlerde hem hadis hem fıkıh geleneğine yön veren bir çerçeve oluşturmuştur.

Netice itibariyle, hicrî ilk iki asır boyunca Basra, hadis ilminin şekillenmesinde önemli bir merkez olmuştur. Sahâbenin şehre yerleşerek oluşturduğu ilim halkaları, tâbiîn ve sonraki kuşakların yoğun çabalarıyla sistemli bir yapıya dönüşmüş ve burada yetişen muhaddislerden bazıları, yalnızca rivâyet nakliyle yetinmemiş, aynı zamanda iftâ ve tasnîf faaliyetlerinde yer alarak ve hadislerden hareketle fıkhî konulardaki görüşlerini beyan ederek hadislerin fıkhî yönünü (*fıkhü'l-hadîs*) anlama gayreti göstermişlerdir.[70]

[70] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 200.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA FIKHÎ YÖNÜNE DİKKAT ÇEKİLEN BASRALI MUHADDİSLER

İkinci bölümde Basra şehrinin kuruluş süreci, ilmî yapısı ve hadis ilminin bu bölgede teşekkülüne zemin hazırlayan bazı gelişmeler ele alınmıştır. Bu bölümde ise çalışmanın esas konusunu teşkil eden ve tezin temel problemini doğrudan ilgilendiren fıkıh yönüyle öne çıkan muhaddislerin tahliline geçilecektir.

Yapılan araştırma sonucunda, hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşadığı tespit edilen 680 râvi arasından -metot kısmında belirtilen yöntemden hareketle- 67 muhaddis seçilmiş ve bunlar arasından, klasik kaynaklarda fıkıh yönü vurgulanan 27 isim tespit edilmiştir. 19'u muhaddis-fakih, 8'i ise kadılık görevi üstlenmiş muhaddis fakihler olan bu alimlerden her biri hem hadis rivâyetinde bulunmuş hem de fıkhî meselelerde görüş beyan etmiş veya uygulama pratiği içinde yer almış kimselerdir.

Bu bölümde ele alınacak muhaddisler, iki ana başlık altında sınıflandırılarak incelenecektir. Öncelikle fıkıh yönüyle tanınanlar "Muhaddis Fakihler" başlığı altında ele alınacak, ardından kadılık görevinde bulunmuş ve bu yönüyle fıkhî uygulamalarla doğrudan temas kurmuş kimseler "Kadılık Görevi Üstlenen Muhaddis-Fakihler" başlığı altında değerlendirilecektir.

3.1. Muhaddis-Fakihler

Bu başlık altında hicrî ilk iki asırda Basra'da yetişen ve klasik kaynaklarda fıkhî yönleriyle öne çıkan 27 muahddisten 19'u ele alınacaktır. Söz konusu isimler, hadis rivâyetiyle birlikte fıkhî meselelerde görüş bildirmeleri ve fetvâ faaliyetlerinde bulunmaları veya re'y'[71] kullanmaları bakımından incelenecektir. Akabinde geri kalan 8 muhaddis ise yukarda belirttiğimiz gibi "Kadılık Görevi Üstlenen Muhaddis-Fakihler" başlığı altında tetkik edilecektir.

[71] Bu çalışmada re'yden kastedilen anlam metot kısmında izah edilmiştir.

3.1.1. Enes b. Mâlik b. Nadr Ebû Hamza el-Ensârî (ö. 93/711-12)

Ebû Hamza ve Ebü'n-Nadr künyeleriyle bilinen Enes b. Mâlik b. Nadr, hicretten yaklaşık on yıl önce, miladi 612'de Medine'de doğmuştur.[72] Enes, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) devrinde Bahreyn bölgesinde vergi memurluğu yapmış,[73] ardından Hz. Ömer'in Basra'ya vali tayin ettiği Ebû Mûsâ el-Eşʿarî ile birlikte şehre intikal etmiş[74] ve burada hadis ile fıkıh öğretimiyle meşgul olmuştur.[75] Bir süre Dımaşk'ta yaşadıktan sonra Basra'ya dönerek ömrünün kalan kısmını orada geçirmiştir.[76] Uzun ömrü sebebiyle "muammerûn" arasında sayılan Enes'in, Basra'da vefat eden son sahâbîlerden biri olduğu zikredilmiştir.[77] Hicrî 93/711-12 yılında vefat etmiş, cenaze namazı yakın öğrencisi Muhammed b. Sîrîn tarafından kıldırılmıştır.[78]

Henüz çocukluk çağında Hz. Peygamber'in hizmetine giren Enes b. Mâlik, doğrudan onun eğitimi altında yetişmiş[79] ve bu sayede ondan çokça hadis dinleme imkanına sahip olmuştur. Bunun yanı sıra Hulefâ-i Râşidîn ve diğer sahâbîlerle birlikte bulunan, Enes b. Mâlik, Übey b. Kaʿb (ö. 30/650-51), Muâz b. Cebel (ö. 18/639) ve Ebû Talha (ö. 34/654-55) gibi diğer sahâbîlerden de rivâyette bulunmuştur. Enes'ten hadis nakleden tâbiîn neslinden isimler arasında Katâde, Hasan-ı Basrî ve Yahyâ b. Ebî

---

[72] Zehebî, *Siyer*, C. 3, 396.

[73] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 5, 332; Zehebî, *Siyer*, C. 3, 401.

[74] Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, C. 4 (Dâru'l-Fikr: Dımaşk, 1996), 339; Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl)*, 2. bs. (İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2019), 129.

[75] Ebü'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahmân el-Mizzî. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf, C. 3 (Müessesetü'r-Risâle: Beyrut, 1403/1983-1413/1992), 371.

[76] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Târîhu's-sahâbe*, thk. Nûrân b. Şuayb el-A'samîne, 1. bs. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988), 29; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 353; Ebü'l-Fazl Şehâbüddin Ahmed İbn Hacer, el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C. 1 (Müessesetü'r-Risâle: Beyrut, t.y), 72.

[77] İbn Abdilberr, *el-İstîʿâb*, C. 1, 111; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 376, 377.

[78] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 5, 47; C. 9, 17-24.

[79] A.g.e., C. 9, 19, 20.

Kesîr'in (ö. 129/747) bulunduğu belirtilmektedir. Bunlara ilaveten oğlu Mûsâ (ö. 100/718-19) ve hizmetlisi Abdullah'ın (ö. 90/708-9) da Enes'ten rivâyet ettiği kaynaklarda yer almaktadır.[80]

Hz. Peygamber'e uzun yıllar hizmet eden Enes b. Mâlik, bu yakınlık sayesinde hem sözlü rivâyetlere hem de fiilî uygulamalara doğrudan şahitlik etme fırsatı elde etmiştir.[81] Yaptığı nakillerde lafızlara dikkat ettiği belirtilen Enes b. Mâlik,[82] bazı rivâyetlerinde, söylenen sözün siyakına göre açıklama yapmış ve zaman zaman da ilave bilgiler vermiştir.[83] Bu durum, onun sadece nakil yapan bir râvi olmasının ötesinde rivâyetlerin manasını da bilen ve buna göre izah da bulunan fakih kimliğine işaret eder.[84]

Kaynaklarda, Enes b. Mâlik'in Hz. Peygamber'le geçirdiği uzun yılların bir sonucu olarak ilim ve fazilet yönünden öne çıkan sahâbîlerden biri olduğu belirtilmektedir.[85] Rivâyetlerinin sayıca çokluğu ve güvenilirliği sebebiyle müksirûn sınıfında yer aldığı ifade edilmiş,[86] hadis rivâyetinde öne çıkan yedi sahâbî arasında zikredilmiştir.[87] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere birçok hadis kaynağında yer almıştır.[88]

---

[80] İbn Hibbân, *Tarîhu's-sahâbe*, 30.

[81] Zehebî, *Siyer*, C. 1, 397.

[82] Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, C. 1 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, t.y), 73.

[83] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 21, 22.

[84] Bu çalışmada kullanılan râvi/muhaddis ve fakih ifadeleri -metot kısmında da belirtildiği üzere- her zaman standart ve yerleşik bir kullanıma işaret etmemekte, -Enes b. Mâlik örneğinde olduğu gibi- dönemsel olarak ıstılah manasından ziyade lügat manalarına yakın bir anlamda kullanılmaktadır.

[85] Zehebî, *Siyer*, C. 3, 398.

[86] İbn Abdilberr, *el-İstîʿâb*, C. 1, 111.

[87] İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. 1, 72.

[88] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 378; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. 1, 72.

Çokça hadis nakletmesinin yanı sıra kaynaklarda fetvâ veren bir sahâbî olarak da temayüz eden Enes, Basra'da ilmî halkalar kurarak birçok öğrenci yetiştirmiş ve çeşitli meselelerde fetvâlar vermiştir.[89] Ondan nakledilen bazı fetvâlar şöyledir:

- Abdest bozan bir durum meydana gelmedikçe (eski) abdestle yetinirdik.

- Âdetin (kadınların ay hâlinin) azami süresi 10 gündür. Sonraki günler istihazedir.

- İlk doğum yapan kadınların (*nifas*) kanı uzun süre gelirse 40 gün bekler, sonra gusül alır.

- Ana baba bir öz kardeş de olsalar şehirlinin bedevi (köylü) için satış yapması bize yasaklanmıştır.

- Her türlü sarhoş edici şeylerden uzak durun. Hatta ziftli fıçı, kırba, kabak ve çömlek gibi kaplarda mayalanan içeceklerden bile sakının.[90]

3.1.2. Ebü'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî (ö. 90/709)

Ebü'l-Âliye künyesiyle tanınan Rufeyʿ b. Mihrân, Câhiliye döneminde doğmuş ve Hz. Peygamber'in vefatının ardından geçen yaklaşık iki yıl içinde Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) hilafeti sırasında İslâm'a girmiştir.[91] "er-Riyâhî" nisbesi, Benî Temîm kabilesine mensup Riyâh oğullarından bir kadının kölesi olması sebebiyle kendisine verilmiştir.[92] Kur'ân okumayı ve yazmayı, Basra'daki kölelik yıllarında gizlice öğrenmiş, yazma sırasında üzerine mürekkep izleri bulaşmasın diye özellikle dikkatli davrandığını ifade etmiştir.[93]

---

[89] İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. 1, 72.

[90] Mezkûr fetvâlar için sırasıyla bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, 1. bs., 7 Cilt (Dârü't-Tâc: Lübnan, 1409/1989), C. 1, 56, 299, 312; C. 4, 347; C. 5, 72.

[91] İbn Hibbân, *Meşâhîr,* 20; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 9, 214, 215; Zehebî, *Siyer,* C. 4, 207; *Tezhîb*, C. 3, 249; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 610.

[92] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 111.

[93] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 112; Abdullah Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/292.

Sıffîn savaşına katılmış ancak her iki tarafın da müslüman olması gerekçesiyle çatışmaya girmeden geri dönmüştür.[94] İbn Abbâs, onu ilmî liyakati sebebiyle mecliste yanına oturtmuş, mevâlîden bir kimseye gösterilen bu itibarı yadırgayan Araplara, ilmin kişiye şeref kazandırdığını ve onu baş köşeye layık kıldığını söylemiştir.[95]

Hayatı boyunca Mekke, Medine, Şam ve İsfahan gibi beldeleri ziyaret etmiş, kırktan fazla hac yaptığı ayrıca sahâbîlerle doğrudan irtibat kurmak ve hadis ile kıraat alanında ilim tahsil etmek amacıyla özellikle Medine ve Şam'a ilim yolculuğuna çıktığı kaynaklarda belirtilmiştir.[96] Farklı vefat tarihleri zikredilmekle birlikte, genel kabul gören rivâyete göre hicrî 90/709 yılında vefat etmiştir.[97]

Ebü'l-Âliye, tâbiîn kuşağında hadis, tefsir ve kıraat alanlarında ilmi derinliğiyle tanınan ve bu sahalarda otorite kabul edilen bir alimdir.[98] İlim tahsili esnasında Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe (ö. 58/678) ve Abdullah b. Mesʿûd (ö. 32/652-53) başta olmak üzere, Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653), Übey b. Kâʿb (ö. 33/654), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) ve Abdullah b. Abbâs (ö. 68/688) gibi birçok sahâbiyle görüşmüş ve onlardan hadis aktarmıştır.[99] Rivâyetlerinin çokluğu sebebiyle tâbiîn muhaddisleri arasında öne çıkan isimlerden biri olan Ebü'l-Âliye'den nakilde bulunan râviler arasında, Hafsa bint Sîrîn (ö. 45/665), Muhammed b. Sîrîn, Katâde b. Diâme, Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744)

[94] Zehebî, *Siyer,* C. 4, 209, 210; *Tezhîb*, C. 3, 250.

[95] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 9, 215, 216; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 208.

[96] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 113; Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duʿafâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvad; 1. bs. C. 3 (el-Kütübü'l-İlmiyye: Beyrut, 1418/1997), 162; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Meʿârif*, (Kahire: Dâru'l-Meʿârif, t.y.), 454.

[97] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 113; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 168.

[98] Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", 10/292.

[99] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 9, 215-6; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 207-208; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 610.

ve Âsım el-Ahvel (ö. 142/759) gibi döneminin önemli isimleri yer alır.[100] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte ve muhtelif birçok hadis kaynağında yer almıştır.[101]

Ebü'l-Âliye, "imâm", "hâfız", "müfessir", "mukrî", "fakîh" ve "kesîru'l-hadîs (çok rivâyette bulunan)" kimselerden biri olarak nitelendirilmiş,[102] münekkitler tarafından güvenilir (sika) bir râvi kabul edilmiştir. [103] Bu güven telkin eden vasıflar hakkında âlimler arasında icmâ olduğu belirtilmiştir.[104] Bununla birlikte, "namazda sesli gülmenin abdesti bozacağı" yönündeki mürsel rivâyeti, İmam Şâfiî tarafından isnad bakımından tenkit edilmiş, bu eleştirinin yalnızca söz konusu rivâyete mahsus olduğu ve diğer rivâyetlerinin güvenilirliğini zedelemediği ifade edilmiştir.[105]

Ebü'l-Âliye fıkıh bilgisinin yanı sıra, kıraat alanında da ilmi birikime sahiptir. Nitekim Zeyd b. Sâbit, Übey b. Kâʿb ve İbn Abbâs gibi sahâbilerden kıraate dair bilgiler edinmiştir. Kendisinin sahâbe sonrası dönemde Kur'ân bilgisinde en ileri seviyede

[100] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 9, 215-6; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 207, 208; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 610.

[101] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 9, 218; Mustafa Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri (Hicrî I. ve II. Asır)*, 1. bs. (İstanbul: Yedirenk, 2012), 239.

[102] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 116; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 207; Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. 1, (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, t.y.), 61; Celâlüddin Abdurrahman b. Muhammed es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 29; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri,* 240.

[103] Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Maʿrifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-duafâʾ ve zikru mezâhibihim ve ahbârihim*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, C. 1, Mektebetü'd-Dâr: Medîne, 1405/1985, 412; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 3, 542; İbn Hibbân*, es-Sikât*, C. 4, 239; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 9, 215; Zehebî, *Siyer,* C. 4, 208.

[104] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 9, 215.

[105] A.g.e., C. 9, 219; İbn Adî, *el-Kâmil*, C. 3, 170; Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", 10/ 292.

olduğu yönündeki övgüler, onun kıraat ve tefsir alanındaki ilmî derinliğini ortaya koymaktadır.[106]

Tefsir ve fıkıh alanındaki katkılarıyla tanınan Ebü'l-Âliye, bu sahalarda öne çıkan önemli tâbiîler arasında gösterilmiştir. Sahip olduğu ilmî birikime rağmen, fıkıh ve tefsir alanında kendisinden aktarılan görüşlerin sayısı sınırlı kalmıştır. Bu durumun temel sebebi olarak görüşlerini aktaran kimselerin azlığı öne sürülmüştür.[107] Buna rağmen, çeşitli kaynaklarda onun birçok fetvâsına ulaşılmaktadır.[108] Ondan nakledilen bazı fetvâlar şöyledir:

- Secde hâlinde olan cemaate yetiştiğinde onlarla secde et ve o rekâtı kılmış say.

- İster fasık ister salih olsun imamın arkasında namaz kılmak caizdir.

- Hulʿ yoluyla boşanan kadın hamileyse nafakaya hak kazanır.

- Hayız halindeyken bir kadın Kur'ân okuyamaz, namaz kılamaz, tavaf ve saʿy yapamaz.

- Ödemeye gücü yeten ve özel olarak geciktirmeyen birisine ait olan borç, damâr (zâyi olmuş) değildir, (alacaklının zekâtı hesap edilirken bu borç düşülmez) onun zekâtı verilir.[109]

3.1.3. Câbir b. Zeyd Ebü'ş-Şa'sâ el-Ezdî (ö. 93/711-12)

Ebü'ş-Şa'sâ künyesiyle tanınan Câbir b. Zeyd, günümüzün Umman sınırları içinde yer alan tarihi Nizvâ vilayetindeki Fark beldesinde dünyaya gelmiş, daha sonra ailesiyle birlikte Basra'ya yerleşmiştir.[110] Doğum yeri ve ailesinin kökeni hakkında farklı rivâyetler bulunmakla birlikte, kaynaklarda genellikle Câbir'in Umman'ın yerli Arap

---

[106] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 9, 218; Zehebî, *Siyer,* C. 4, 208; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz,* 29. Zehebî, bu övgüde esasen kıraatten ziyade tefsir ilmindeki yetkinliğin kastedildiğini belirtmiştir. Bkz. Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", 10/ 292.

[107] İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. 2, 428.

[108] Zehebî, *Siyer*, C. 11, 122-7.

[109] Mezkûr fetvâlar için sırasıyla bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. 1, 228; Ahmed b. Abdullah Ebû Nuʿaym el-İsbehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, C. 2 (Dâru'l-Fikr: Beyrut, 1996), 315-317; *el-Musannef*, C. 3, 234, 184.

[110] İbn Hibbân, *Meşâhîr,* 113; İsmail Lütfi Çakan, "Câbir b. Zeyd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/537.

kabilelerinden birisi olan Yahmûd kabilesine mensup olduğu, Cûf mahallesine nisbetle "el-Cûfî" olarak anıldığı[111] ve "Ebû Şâ'sâ" künyesini büyük kızı Şâ'sâ'dan aldığı da söylenir.[112] Vefat tarihi daha sahih kabul edilen rivâyete göre 93/711 yılıdır.[113]

Câbir b. Zeyd'in İbâzî mezhebiyle bağlantısı, literatürde öne çıkan tartışma konularından biridir. Bazı kaynaklar onu İbâzîliğin önemli şahıslarından biri olarak gösterir ve hatta İbâzî çevrelerde "umdetü'l-İbâzıyye" ile "aslü'l-mezheb" unvanlarıyla da anılmıştır.[114] Ancak bazı kaynaklarda Câbir b. Zeyd'in bizzat kendisinin, İbâzîlik ile ilgisinin bulunmadığını açıkça ifade ettiği ve böyle bir aidiyetten Allah'a sığındığı kaydedilmiştir.[115]

O, Abdullah b. Abbâs, Hz. Âişe, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ömer (ö. 73/692-93), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697-98), Abdullah b. Mesʿûd ve Ebû Hüreyre gibi sahabilerden rivâyette bulunmuş,[116] kendisinden de Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Amr b. Dînâr el-Mekkî (ö. 126/744), Matar b. Tahmân el-Verrâk (ö. 130/748), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), Malik b. Dînâr el-Basrî (ö. 131/748) ve

[111] Sâlih b. Ahmed es-Savvâfî, *el-İmâm Câbir b. Zeyd ve âsâruhû fi'd-daʿve*, 2. bs., (Umman: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1989), 30.

[112] Mustafa Sülün, "Câbir b. Zeyd", *İslâmî İlimlerde Öncü Şahsiyetler I*, ed. Mustafa Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 13.

[113] Nureddin Abdullah b. Hümeyd es-Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh Müsnedu'l-İmam Rebî' b. Habîb*, C. 3. (Mektebetu Maskat: Umman, 1440/2019), 609; Sülün, "Câbir b. Zeyd", 13.

[114] Çakan. "Câbir b. Zeyd", 6/537. Câbir b. Zeyd ve İbâzîlik hakkında bilgi için bkz. Ebü'l-Abbâs Bedrüddîn Ahmed b. Saîd b. Abdülvâhid eş-Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, nşr. ve thk. Ahmed b. Suûd es-Seyâbî. 2. bs. C. 1, (Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe: Umman, 1407/1987), 68;

[115] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* C. 2, 495; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 279.

[116] Savvâfî, *Câbir b. Zeyd*, 52; Sülün, "Câbir b. Zeyd", 38.

Kasım b. Fadl el-Hadanî (ö. 166/782) gibi âlimler hadis almıştır.[117] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere birçok hadis kaynağında yer almaktadır.[118]

Câbir b. Zeyd el-Ezdî, yalnızca hadis alanındaki birikimiyle değil, aynı zamanda fıkhî yetkinliğiyle de öne çıkan bir tâbiîdir. Zira kaynaklarda, Hasan-ı Basrî'nin şehir dışında bulunduğu dönemlerde Basralılara fetvâ verme sorumluluğunu onun üstlendiği aktarılmaktadır.[119] Bir rivâyette, Abdullah b. Ömer'in Câbir'e, halkın fetvâlarına yön verdiğini hatırlatarak yalnızca Kurân ve sünnete dayanarak hüküm vermesi gerektiğini söylediği nakledilmektedir.[120] Amr b. Dînâr da fetvâ hususunda ondan daha bilgili birini görmediğini ifade etmiştir.[121] Benzer şekilde, İyâs b. Muâviye (ö. 122/740) de kendi döneminin Basralı fakihlerini kastederek, aralarında müftü olarak Câbir b. Zeyd'in bulunduğunu ifade etmiştir.[122] Onun bu alandaki behresini ortaya koyan hususların başında risalelerinde yer alan fıkhî sorular ve bu sorulara verdiği ayrıntılı cevaplar gelir.[123] Aynı zamanda Câbir'in, kaynaklarda birçok fetvâsına yer verilmiştir. Ondan nakledilen bazı fetvâlar şöyledir:

- Kadının peçeli bir şekilde tavaf etmesi mekruhtur.

- (Mushaf istinsah ederek geçimini sağlayan birine) "Ne güzel bir iş bu! Bu, temiz bir kazançtır. Allah'ın Kitabı'nı bir sahifeden başka bir sahifeye naklediyorsun."

- (Kırık ve benzeri durumlarda kadınları tedavi eden bir kadına) "Bu tedaviden kimseyi mahrum etme"

---

[117] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* C. 9, 179-269; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer,* 1/72-97; Bekkûş, *Fıkhü'l-İmâm Câbir b. Zeyd*, 47-71; Sülün, "Câbir b. Zeyd", 39-42; Elif Çetin Akyüz, "Câbir b. Zeyd'in Hayatı ve Hadisçiliği" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2022), 25.

[118] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 33, 403.

[119] İbn Hacer, *Tehzîb,* C. 2, 34.

[120] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 2 , 204.

[121] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 2, 204; Ebû Nuaym, *Hilye*, C. 3, 86.

[122] Ebû Nuʿaym, *Hilye*, C. 3 , 86; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 7, 180; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 486.

[123] Fıkhî sorular ve bunlara verdiği cevaplar için bkz. Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil (Mektuplar)*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021).

- (Hamile kadının tenâsül uzvundan gelen kanın abdesti bozup bozmayacağı hükmünün sorulması üzerine) "Namaza ve oruca sadece hayız kanı engeldir."

- Sefer hâlinde oruç tutmamak azimettir.[124]

3.1.4. Mutarrif b. Abdullah b. eş-Şihhîr el-Haraşî el-Âmirî el-Basrî (ö. 95/713-14)

Ebû Abdullah künyesiyle tanınan Mutarrif b. Abdullah, Basra'da yaşamış önde gelen tâbiîlerden olup, nesebi Kays ʿAylân'a ve oradan ʿAdnân'a ulaşmaktadır.[125] Babası Abdullah, Hz. Peygamber (s.a.v.)'le görüşme şerefine erişmiş bir sahâbî olup, Benî Âmir b. Sa'saa'nın bir kolu olan ve mensuplarının çoğu Basra'da yaşayan Benî Harîş kabilesine mensuptur.[126] Kaynaklarda onun fakih, zâhid ve veraʿ sahibi bir kimse olduğu kaydedilmiştir.[127] Fitne dönemlerinde siyasî çatışmalardan uzak durmuş, İbnü'z-Zübeyr (ö. 73/692) dönemindeki fitnede dokuz yahut yedi yıl boyunca ne bir rivâyette bulunmuş ne de başkasından rivâyette bulunmasını talep etmiştir.[128] İbnü'l-Eşʿas'ın (ö. 85/704) başını çektiği ayaklanmaya çağrıldığı hâlde katılmamış, Hâricîlerin davetini de reddetmiştir.[129] Nitekim Katâde'nin nakline göre de fitne çıktığında bundan sakındırır ve oradan uzaklaşırdı.[130] Vefatı hakkında 87/705, 95/714 veya 96/715 gibi tarihler zikredilmektedir.[131]

---

[124] Mezkûr fetvâlar için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 5, 24; C. 8, 113; C. 9, 256; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. 2, 26, 279.

[125] İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-ʿArab*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dârü'l-Maʿârif, 1962), 288.

[126] Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl ev'is-semâ ev esbetehü'l-ayân*, nşr. İhsân ʿAbbâs, C. 5 (Dâr Sâdir: Beyrut, 1900), 211; M. Yaşar Kandemir, "Mutarrif b. Abdullah", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/374.

[127] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, C. 5, 211; Muğultây b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl* , 269.

[128] Muğultây b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, C. 6, 269.

[129] A.g.e., C. 6, 269.

[130] A.g.e., C. 6, 269.

[131] Zehebî, *Siyer*, C. 4, 189; Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Asferî el-Basrî, *Tabakât*, nşr. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1414/1993), 337.

Mutarrif, Osman b. Affân (ö. 35/656), Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), İmrân b. Husayn (ö. 59/679), Ebû Zer, Abdullah b. Mugaffel (ö. 59/679) ve Hz. Âişe'den hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden ise kardeşi Ebü'l-Alâ Âmir b. Abdillah (ö. 102/720), Hasan-ı Basrî, Sâbit el-Bünânî, Katâde, Gaylân b. Cerîr (ö. 120/737) ve Muhammed b. Vâsiʿ (ö. 123/740) başta olmak üzere birçok tâbiî rivâyette bulunmuştur.[132] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte'nin tamamında yer almaktadır.[133]

Mutarrif, münekkitler tarafından "sika", "salih", "fazilet ve veraʿ sahibi" bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[134] İlim ile ibadet arasındaki dengeyi ilim lehine yorumlamış, "İlim fazileti bana, ibadet faziletinden daha sevimlidir. Dininizin en hayırlısı veraʿdır" demiştir.[135] Akitlerde güvenilirliğe riayet etmenin, tehlikeli şekilde fazladan cihad sevabı aramaktan daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir.[136] Kaynaklarda Mutarrif'in fakih olduğu açıkça kaydedilmektetir.[137] Fıkhî yönüne delalet eden bazı rivâyetler şöyledir:

- Yezîd b. Abdullâh b. eş-Şihhîr'e, "Toplumda fitne ve kargaşa zuhur ettiğinde Mutarrif nasıl bir tavır takınırdı?" diye sorulduğunda şu şekilde cevap vermiştir: "Böyle zamanlarda evinde kalır, ne Cuma namazına ne de cemaate iştirak ederdi. Fitne ortamı tamamen ortadan kalkıp durum netlik kazanıncaya kadar bu tutumunu sürdürürdü."

- Mutarrif şöyle demiştir: Ben ve İmrân b. Husayn Kûfe'de Ali b. Ebî Tâlib'in arkasında namaz kıldık. (Ali) rükûya giderken ve secdeye varırken tekbir getiriyor, bütün hareketlerde tekbir getiriyordu. Namazdan ayrılınca İmrân bana, "Uzun zamandır -yahut şu kadar zamandır- Resûlullah'ın namazına bundan daha çok benzeyen bir namaz kılmadım" dedi. Ali'nin kıldığı namazı kastetti.

- Râfiʿ b. Hadîc ondan (Mutarrif'ten) bir deveyi iki deve karşılığında satın aldı, (Mutarrif) onlardan birini kendisine verdi ve "Diğerini yarın sâkin sâkin (rahven)

[132] A.g.e., C. 8, 404.

[133] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 28, 70.

[134] A.g.e., C. 28, 67; Muğultây b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, C. 6, 270.

[135] Zehebî, *Siyer*, C. 4, 189.

[136] A.g.e., C. 4, 192.

[137] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, C. 5, 211.

getiririm" dedi (yani satılan malın bir kısmının peşin diğer kısmının da geç teslim edilmesinde bir beis görmemiştir).

- Mutarrif şöyle demiştir: Şam'a gittim, bir adam gördüm, durmadan namaz kılıyor, rükû ve secde ediyor, araya (tesbih/teşehhüd gibi) bir fasıl koymuyordu. "Oturayım da bu zata doğru yolu göstereyim" dedim ve oturdum. Namazını bitirince, "Ey Allah'ın kulu! Son kıldığın namaz çift miydi, tek miydi?" dedim. "Bu hususta ben (düşünmekten) müstağni bırakıldım" dedi. "Seni kim müstağni bırakır ki?" dedim. "Kirâmen kâtibîn melekler, ben her secde ettiğimde Allah beni onunla bir derece yükseltir ve onunla bir günahımı düşürür" dedi. "Sen kimsin, ey Allah'ın kulu?" dedim. "Ebû Zerr'im" dedi. Ben de "Mutarrif'i anası yitirsin! Ebû Zerr'e (kalkıp) sünnet mi öğretecekti!" dedim. Kaʿb'ın evine geldiğimde beni sorduğunu söylediler. Onunla karşılaşınca Ebû Zerr'in hâlini ve bana söylediklerini anlattım, bana aynı sözleri o da söyledi.[138]

3.1.5. Humeyd b. Abdurrahman el-Himyerî el-Basrî (101/720)

Humeyd b. Abdurrahman el-Himyerî, Basra'da yetişmiş tâbiîn neslinin önde gelen fakih ve muhaddislerindendir. Kaynaklarda onun "el-Himyerî" nisbesiyle anılması, Yemen kökenli Himyer kabilesine veya bu kabileyle bağlantılı bir mevlâ oluşuna işaret eder.[139] Hicrî birinci asrın ortalarında doğmuş, sahabe nesline yetişmiş ve onlardan hadis rivâyet etmiştir.[140] Bazı kaynaklarda doğrudan Hz. Ali'den hadis naklettiği de aktarılmıştır.[141] Vefat tarihiyle ilgili farklı rivâyetler bulunmakla birlikte, genel kanaat hicrî 101/720 yılı civarında vefat ettiğidir.[142]

Humeyd el-Himyerî'nin, hadis rivâyet ettiği sahâbîler arasında Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre, Übey b. Kâʿb (ö. 30/650), Ebû Bekre (ö. 51/671), Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 95/714) ve tabiînden Sa'd b. Hişâm (ö. 120/737) gibi isimler yer alır. Onun hadislerini rivâyet edenler arasında ise Muhammed

---

[138] Mezkûr rivâyetler için sırasıyla bkz. İbn Saʿd, *et-Tabakât,* C. 9, 143; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 2, 62; C. 8, 21; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. 1, 402.

[139] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 381.

[140] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 497; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 381.

[141] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 497.

[142] A.g.e., C. 3, 595.

b. Sîrîn, Katâde b. Diâme, Abdullah b. Büreyde (ö. 115/733), Ebû Bişr Ca'fer b. İyâs (ö. 129/746), Ebü't-Teyyâh (ö. 132/749), Dâvûd b. Ebî Hind (ö. 140/757) ve Humeyd'in oğlu Ubeydullah b. Humeyd (ö. 170/786-87) gibi tanınmış isimler bulunur.[143] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere diğer hadis kaynaklarında da yer almıştır.[144]

Hadis rivâyetlerinde güvenilirliği ve ilmî titizliğiyle tanınan Humeyd, dönemin önemli muhaddisleri arasında gösterilmiş ve hakkında "güvenilir (sika)" değerlendirmesi yapılmıştır.[145] Ayrıca bazı münekkitler tarafından "şeyh", "fakih" ve "âlim" gibi niteliklerle anılmıştır.[146] Bazı kaynaklarda ise rivâyet ettiği hadislerin çokluğundan söz edilmiştir.[147]

Humeyd el-Himyerî sadece hadis rivâyetinde değil, fıkıh alanındaki birikimiyle de öne çıkmıştır. Basra'da fıkıh alanında önde gelen âlimlerden biri olarak tanınmış, kaynaklarda "fakîh" ve "âlim" vasıflarıyla nitelenmiştir.[148] Onun Basra fıkhının şekillenmesinde önemli bir yere sahip olduğu, hatta bazı rivâyetlerde hayattayken "Basra'nın en fakihi" olarak anıldığı nakledilmiştir.[149]

Muhammed b. Sîrîn tarafından da bu yönüyle takdir edilmiş ve bir rivâyette henüz Humeyd hayattayken onun Basra'daki en yetkin fıkıh otoritesi olduğu söylenmiştir.[150] Ayrıca onun hakkında fakihliğinin yanı sıra "âlim" gibi genel nitelikli vasıflar da

[143] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 382.

[144] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 383; Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Kâşif*, C. 2 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, t.y.), 323; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 497.

[145] İclî, *es-Sikât*, C. 1, 323.

[146] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 4, 147.

[147] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 497.

[148] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 4, 147; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 497.

[149] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 3, 595; Ebû İshak İbrâhîm b. Alî eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'r-Râid el-Arabî, 1970), 88.

[150] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 381; Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ,* 88.

kullanılmıştır.[151] Bu nakiller, onun sadece bir muhaddis olarak değil, aynı zamanda fakih olarak da döneminin önemli isimleri arasında yer aldığını gösterir. Nitekim kaynaklarda Humeyd'in fetvâlarına da yer verilmiştir. Ondan nakledilen bazı fetvâları şöyledir:

- Akıl bulunmadıkça ne talâk ne de vasiyet câizdir. Yalnız neşvân -yani sarhoş- bunun dışındadır, onun talâkı câizdir.

- Şayet (bir kadın, kocasına) "Cenâbetten dolayı senin için gusletmeyeceğim, senin adına edilen yemine riâyet etmeyeceğim, emrine de itaat etmeyeceğim." derse hulʿ (boşanma) helâl (meşrû) olur.

- Humeyd dedi ki: "Hasake el-Habatî'nin bir oğlu vefat etti, geride (babası) Hasake ile (babası Hasake'nin annesi olan) Ümmü Hasake'yi bıraktı. Bu hususta Ebû Mûsâ (el-Eşʿarî) Ömer b. el-Hattâb'a yazdı. Ömer ona, 'Ona (nineyi) oğlu ile birlikte mirastan pay ver, o nineye altıda bir ver' diye yazdı."[152]

3.1.6. Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd b. Amr el-Cermî (ö. 104/722)

Ebû Kılâbe künyesiyle tanınan Abdullah b. Zeyd Basra'da doğmuştur. Bazı kaynaklarda ismi Âmir b. Nâtıl olarak da kaydedilir. Aslen Yemen[153] veya Yemâme'deki[154] Ezdî asıllı bir Arap kabilesine[155] mensup Cerm oğullarındandır. Ancak Şam'da Dâriyye bölgesine yerleşerek burada yaşamıştır.[156]

Basra kadılığı kendisine önerildiğinde bu vazifeyi üstlenmeyip Yemâme'ye, oradan da Dımaşk'a yönelmek zorunda kalan Câbir b. Zeyd, nihayetinde Halife Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) devreye girmesiyle bu sorumluluktan muaf tutulmuştur.[157] Vefatına yakın görme yetisini ve beden sağlığını kaybetmiş, buna rağmen haline

[151] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 497.

[152] Mezkûr rivâyetler için sırasıyla bkz. Dârimî, *es-Sünen*, C. 4, 2077; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. 4, 116; C. 6, 271.

[153] İbn Hazm, *Cemhere*, 388.

[154] Ali Osman Ateş, "Ebû Kılâbe", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/176-177.

[155] İbn Hazm, *Cemhere*, 388.

[156] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. 9 , 156.

[157] Ebû Nuʿaym, *Hilye*, C. 2, 286.

şükrederek Allah'a hamd etmiştir.[158] 104/722 yılında Dâriyya'da vefat ettiği rivâyet edilmiştir. Bazı kaynaklarda bu tarih 105, 106 veya 107 olarak da geçmektedir.[159]

Ebû Kılâbe el-Cermî, hadis ilmi uğruna Mekke, Medine ve Şam başta olmak üzere çeşitli ilim merkezlerine seyahat etmiş, bu yolculukları sırasında Enes b. Mâlik, İbn Ömer, İbn Abbâs, Semüre b. Cündeb ve Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerden hadis öğrenmiştir.[160] Onun ilminden faydalananlar arasında ise Katâde b. Diâme, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahyâ b. Ebî Kesîr, Hâlid el-Hazzâ (ö. 141/758) ve Âsım el-Ahvel (ö. 142/759) gibi tâbiîn âlimleri bulunmaktadır.[161] Ebû Kılâbe'nin rivâyetleri, aralarında Kütüb-i Sitte'nin de bulunduğu birçok kaynakta yer almıştır.[162] Nitekim, münekkitler tarafından "güvenilir (sika)" kabul edilen Ebû Kılâbe'nin rivâyetlerinin çokluğuna dikkat çekilmiştir.[163]

Hadis rivâyetindeki üstünlüğünün yanı sıra, fıkhî yönüyle de öne çıkan Ebû Kılâbe hakkında[164] Eyyûb es-Sahtiyânî'nin, "Vallahi, Ebû Kılâbe akl-ı selîm sahibi fakihlerdendi"[165] dediği nakledilmiştir. Aynı şekilde Eyyûb, onun Basra'nın en liyakatli kadısı olabilecek bir şahsiyet olduğunu, fakat bu görevden özellikle kaçındığını ve takvâsı sebebiyle kadılık sorumluluğunu üstlenmekten imtina ettiğini[166] ve insanlar arasında en bilgili olanların hüküm verme işinden en fazla kaçınanlar olduğunu ifade etmiştir.[167] Müslim b. Yesâr ise "Eğer Ebû Kılâbe Acem diyarında

[158] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 5, 224-226.

[159] İbn Kuteybe, *el-Meʿârif*, 446-47.

[160] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 5, 92; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 14, 542-548.

[161] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 15, 448; Zehebî, *Siyer*, C. 2, 380-381; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 405.

[162] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 34, 203. Ebû Kılâbe'nin rivâyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Bircan Çelik, "Ebû Kilâbe el-Cermî'nin Hadis İlmindeki Yeri" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 65-68.

[163] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 182-185; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 468; *Tezkire*, C. 1, 94; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 5, 224-226.

[164] Zehebî, *Siyer*, C. 4, 468-475.

[165] Ebû Nuʿaym, *Hilye*, C. 2, 285.

[166] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. 9, 161.

[167] Ebû Nuʿaym, *Hilye*, C. 2, 285.

yaşamış olsaydı, mûbed-i mûbedân (kadıların kadısı) olurdu."[168] şeklindeki ifadesiyle, onun hem kadılık yetkinliğini hem de ilmî seviyesini vurgulamıştır. Kaynaklarda Ebû Kılâbe'nin birçok fetvâsına yer verilmiştir. Ondan fetvâlarına dair nakledilen bazı rivâyetler şöyledir:

- Ebû Kılâbe, bir kadın zina ederse ve kocası bunu öğrenirse kocasının, fidye verip (hulʿ yoluyla) ayrılıncaya kadar karısını ta'zîren cezalandırılabileceğini söylerdi.

- Ebû Kılâbe, vazifeli imam, namazı kıldırdıktan sonra aynı mescidde ikinci bir cemaatin teşkilini uygun görmemiştir.

- Yöneticinin (*imâm*), ümmeti içine katmadan sadece kendisi için dua etmesi uygun değildir.

- Ebû Kılâbe, meyyit yıkandığında sidr (hünnap yaprağı) getirilmesini emreder. Bu, bir bez içinde süzülür, çıkan duru su ile yıkama yapılır, tortusu ise atılırdı.

- Ebû Kılâbe için nebîz, önce bir su tulumunda mayalanır, sonra (içmesi için) kurşundan bir leğene aktarılırdı.[169]

3.1.7. Bekr b. Abdullah b. Amr el-Müzenî el-Basrî (108/726)

Ebû Abdillah künyesiyle tanınan Bekr b. Abdullah el-Müzenî, Basra'da yaşamış önde gelen tâbiîlerdendir.[170] Kaynaklarda annesinin varlıklı olduğu, kendisinin de zengin bir kadınla evli bulunduğu, bununla birlikte sade ve zâhidâne bir hayat sürdüğü belirtilmiştir.[171] Basra'da yüksek bir ilmî saygınlık kazandığı, halka karşı merhametli ve mütevazı bir üslup benimsediği, kadılık teklif edildiğinde ise liyakat ve doğruluk vurgusuyla görevi reddettiği kaydedilmiştir.[172] Hicrî 106 veya 108 yılında vefat etmiştir.[173]

---

[168] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 182-185.

[169] Mezkûr rivâyetler için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 6, 497; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. 2, 323, 66, 450; C. 5, 88.

[170] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 208.

[171] Ebû Nuʿaym, *Hilye*, C. 2, 238.

[172] Zehebî, *Siyer*, C. 5, 360.

[173] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. 4, 501.

Bekr el-Müzenî, sahâbe neslinden birçok kimseyle görüşmüş ve onlardan hadis rivâyet etmiştir. Başta Mugîre b. Şuʿbe, İbn Abbâs, İbn Ömer, Enes b. Mâlik ve Ebû Râfiʿ es-Sâiğ (ö. 40/660) olmak üzere pek çok sahâbînin yanı sıra Hasan-ı Basrî gibi tabiînden de rivâyetlerinin bulunduğu belirtilmiştir.[174] Ondan hadis nakledenler arasında Sâbit el-Bünânî, Katâde b. Diâme, Habîb el-Aʿcemî (ö. 120/738), Dâvûd b. Ebî Hind (ö. 140/757), Humeyd et-Tavîl (ö. 142/759), Süleymân et-Teymî (ö. 143/760), Mübarek b. Fedâle (ö. 167/783), Bekr'in oğlu Abdullah b. Bekr (ö. 180/796) ve kızı Ümmü Abdillah gibi Basralı râvilerin yer aldığı zikredilmiştir.[175] Bekr el-Müzenî'nin rivâyetleri, Kütüb-i Sitte'de yer almıştır.[176]

"İmâm" "hüccet", "fakîh" ve "kesîru'l-hadîs (çok rivâyette bulunan)" gibi vasıflarla nitelenen[177] Bekr el-Müzenî, münekkitler tarafından "sika (güvenilir)", "sebt (sağlam)" ve "me'mûn (güvenilir)" bir râvi olarak nitelendirilmiştir.[178]

Bekr el-Müzenî, Basra'daki fakih ve muhaddislerin önde gelenleri arasında zikredilmiştir.[179] "Bir sözü doğru söylersen sevap almazsın, yanlış söylersen günah kazanırsın. O günah da kardeşin hakkında kötü zanda bulunmandır." ifadesiyle sosyal ilişkilerde fıkhî hassasiyeti vurguladığı belirtilmiştir.[180] "Mescidde en hayırlı kişi ümmete en çok nasihat eden, en kötü kişi ise ümmete en çok hile yapandır." sözünün, onun amel ve niyet merkezli yaklaşımını yansıttığı ifade edilmiştir.[181] Bu çizgi, zühd ile fıkhı birleştiren bir duruş olarak değerlendirilebilir. Kaynaklarda Bekr el-Müzenî'ye ait birçok fıkhî görüşe yer verilmiştir. Ondan nakledilen bazı görüşler şöyledir:

---

[174] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 209.

[175] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* C. 2, 274; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 1, 90.

[176] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 4, 219.

[177] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 208; Zehebî, *Siyer*, C. 5, 362; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 484.

[178] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 208; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 4, 501.

[179] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 208.

[180] Ebû Nuʿaym, *Hilye*, C. 2, 240.

[181] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. 4, 501.

- Ölünün gözlerini kapadığında 'Allah'ın ismiyle, Resûlullâh'ın vefâtı üzere (*bismillâh, alâ vefâti rasûlillâh*)' de, cenazeyi (tabuta) aldığında ise 'Bismillâh' de ve tesbih et.

- Kölenin, efendisi olan hanımla evlenebilmesinin hükmüne dair mektup Hz. Ömer tarafından Bekr'e gönderilmiş ve Bekr, Hz. Ömer'in bu uygulamaya şiddetle karşı çıktığını belirtmiştir.

- Bir kimsenin, saka tulumunda (bekletilmiş) nebîzden içmesini daha faziletli görürüm.

- Bir kimsenin ihrama girmeye niyetlendiğinde gusletmesi sünnettendir.

- Bekr b. Abdullah el-Müzenî, Ömer b. Abdülazîz'in (717-720) "İsyan etmiş olsa bile ümm-i veled hürdür." diye mektup gönderdiğini kaydetmiştir.[182]

3.1.8. Katâde b. Diâme b. Katâde Ebü'l-Hattâb es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735)

Ebü'l-Hattâb künyesiyle tanınan Katâde b. Diâme, hicrî 60/679 yılında doğmuştur.[183] Ailesi çölde yaşarken sonradan Basra'ya yerleşmiş, soyunun Benî Şeybân kabilesinin bir kolu olan Sedûs kabilesine dayanması sebebiyle "es-Sedûsî" nisbesiyle anılmıştır.[184] Doğuştan âmâ olması sebebiyle güçlü bir ezber kabiliyetine sahip olduğu söylenir.[185] Hadis, tefsir, fıkıh, nesep ve Arap dili gibi farklı alanlarda yetkinliği olan Katâde, öğrenmeye ve ilme yönelik iştiyakı ile tanınmış,[186] ömrünün sonuna kadar ilimle meşgul olmuştur. Katâde 117/735 yılında Vâsıt'ta meydana gelen bir veba salgını sırasında vefat etmiştir.[187]

---

[182] Mezkûr rivâyetler için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 3, 388; C. 7, 210; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* C. 3, 188, 423; C. 4, 411.

[183] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 23, 516; Zehebî, *Siyer,* C. 5, 270; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz,* 55.

[184] Ali b. Abdullah b. Ca'fer el-Medînî, *el-ʿİlel*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, 2. bs. (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980), 37; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 7, 186; Abdülhamit Birışık, "Katâde b. Diâme", *DİA* (Ankara, TDV Yayınları, 2022), 25/22.

[185] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 7, 186.

[186] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 7, 181, 182; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 5, 322; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 23, 499-500; Zehebî, *Siyer*, C. 5, 277-78.

[187] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 7, 180.

On iki yıl boyunca Hasan-ı Basrî'nin ilim meclislerine devam eden Katâde kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi pek çok sahada ondan faydalanmıştır.[188] Ayrıca Enes b. Mâlik, Ebü'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/708), Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Şaʿbî ve İbn Sîrîn başta olmak üzere sahâbe ve tâbiîn nesline mensup birçok âlimden istifade etmiştir.[189] Katâde'nin en fazla hadis aldığı hocasının Enes b. Mâlik olduğu ve bu sahâbîden yaklaşık üç yüz rivâyet aktardığı belirtilmiştir.[190] Kendisinden Eyyûb es-Sahtiyânî, Saîd b. Ebî Arûbe, Ebân b. Yezîd (ö. 138/755), Maʿmer b. Râşid (ö. 153/770), Evzâî (ö. 157/774), Şuʿbe b. el-Haccâc (ö. 160/776), Hemmâm b. Yahyâ (ö. 163/779), Hişâm ed-Destüvâî gibi isimler rivâyette bulunmuştur.[191] Katâde'nin rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere diğer birçok kaynakta yer almıştır.[192]

Hayatı büyük oranda Basra'da geçen Katâde, Kûfe, Medine, Mekke ve Vâsıt gibi şehirlere de rıhle yapmıştır.[193] "İmâm", "hâfız", "fakîh" ve "kesîru'l-ilm (ilmi geniş)" gibi vasıflarla nitelenen[194] Katâde b. Diâme, münekkitler tarafından "güvenilir (sika)" bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[195]

[188] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 229.

[189] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 5, 322-3.

[190] Ebû Zürʿa, Ubeydullah b. Abdülkerîm b. Yezîd er-Râzî, *Suʾâlâtü'l-Berzeî li-Ebî Zürʿa er-Râzî*, nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2009), 201.

[191] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 23, 503-510.

[192] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 23, 517; Birışık, "Katâde b. Diâme", 25/22.

[193] Ebû Yûsuf Yaʿkûb b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbü'l-Maʿrife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, C. 2 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 277-279.

[194] Zehebî, *Siyer*, C. 5, 269-283; *Tezkire,* C. 1, 122; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz,* 54; *Tabakâtü'l-fukahâ*, 94.

[195] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 228; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* C. 9, 242; İbn Hibbân*, es-Sikât*, C. 7, 647; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 32, 511.

Ali b. el-Medînî, büyük şehirlerdeki isnad zincirlerinin birleştiği altı medâr râvi arasında Katâde'nin de ismine yer vermiştir.[196] Katâde'nin rivâyetlerinde, "hadde-senâ" ve "kâle" gibi ifadeleri arasında ayrım gözetilmiş,[197] böylelikle rivâyetlerinin mürsel mi, muttasıl mı olduğunu ayırmak mümkün olmuş, özellikle Şuʿbe'nin bu konuda hassasiyet gösterdiği belirtilmiştir.[198] Bazı kaynaklar, Katâde'nin bizzat işitmediği kişilerden de rivâyette bulunduğunu nakletmişse de münekkitler nezdinde onun rivâyetleri güvenilir kabul edilmiştir.[199] Katâde, hadis rivâyetinde yalnızca isnâda değil, lafızların doğruluğuna da büyük önem vermiştir.[200]

Kendisinden birçok fetvâ ve fıkhî görüş[201] aktarılan Katâde'nin fetvâ verme ehliyeti bakımından dönemindeki alimlerden üstün olduğu yönünde değerlendirmelere rastlanır. Bazı rivâyetlerde, Zührî (ö. 124/742) ve Hammâd ile birlikte zikredildiği, ancak kıyas ve içtihat kabiliyeti açısından onlardan daha yetkin olduğu ifade edilir.[202] Nitekim fetvâ veren dört büyük tâbiî arasında en fakih olanının Katâde olduğu kaydedilmiştir.[203] Kaynaklarda Katâde'ye ait birçok fetvâ ve fıkhî görüşe rastlanmaktadır. Ondan nakledilen bazı fetvâlar ve fıkhî görüşler şöyledir:

- Kulaklar (meshedilme bakımından) başa dahildir.

---

[196] Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Taʿrîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*, thk. Âsım b. Abdullâh el-Karyûtî (Mektebetü'l-Menâr: Ammân, 1983), 146.

[197] Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 1, 173.

[198] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maʿîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *et-Târîh* (Dârimî), nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf, (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980), 192.

[199] Celâlüddin Abdurrahman b. Muhammed es-Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, thk. Muhammed Emin b. Abdullah, (Dâru'l-Hadis: Kahire, 2002), 221.

[200] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 229.

[201] Bkz. Abdürrezzâk es-Sanʿânî, *el-Musannef*, C. 1, 308 (1177), C. 4, 130 (7223), 146 (7269).

[202] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 7, 134.

[203] Fesevî, *el-Maʿrife*, C. 2, 148, C. 3, 448.

- Abdest azalarından birini yıkamayı unutan kimse, unuttuğu azası kurumamışsa sadece orayı yıkaması yeterlidir. Eğer kurumuşsa vakti içerisinde hem abdesti hem namazı iâde eder.

- Eti yenmeyen (hayvanın) artığıyla abdest alınmaz. Eti yenen binek ve hayvanların artığından abdest alınacağı ve ondan içileceği hususunda ise ihtilâf işitmedim.

- İrin ile kan hüküm bakımından aynıdır.

- Katâde, bir kimsenin ezan okumak için ücret şart koşmasını kerih görürdü. "Ancak (önceden şart koşulmaksızın) bir şey verilirse (almasında) beis yoktur" derdi.[204]

3.1.9. Yahyâ b. Ebî Kesîr Ebû Nasr Sâlih et-Tâî el-Yemâmî (ö. 129/747)

Ebû Nasr ve Ebû Eyyûb künyeleriyle tanınan Ebû Nasr Yahyâ b. Ebî Kesîr Sâlih et-Tâî el-Yemâmî, hicrî 1. yüzyılın ortalarında Basra'da dünyaya geldi.[205] Babasının ismi, kaynaklarda Yesâr, Neşît veya Dînâr şeklinde kaydedilmektedir.[206] "et-Tâî" nisbesi, Tay kabilesine mevlâlık bağıyla mensup olmasından, "el-Yemâmî" nisbesi ise hayatının ilerleyen dönemlerinde Yemâme'ye yerleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır.[207]

Hayatının sonlarına doğru Emevî idaresine yönelik eleştirileri sebebiyle sorguya çekilmiş, çeşitli eziyet ve işkencelere maruz kalmıştır.[208] İbadete düşkünlüğü ve zühd anlayışıyla tanınan Yahyâ'nın, vefat ettiğinde geriye yalnızca 30 dirhem bıraktığı kaydedilmiştir.[209] Hakkında, "Yeryüzünde Yahyâ b. Ebî Kesîr gibisi kalmamıştır"

---

[204] Mezkûr fetvâlar için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 1, 13, 36, 105, 149, 483.

[205] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 8, 116; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 204; Selçuk Camcı, "Yahyâ b. Ebî Kesîr'in Hadis İlmindeki Yeri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 1-4.

[206] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 8, 116; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 204; Selçuk Camcı, "Yahyâ b. Ebî Kesîr", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/241-2.

[207] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 8, 116; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 204.

[208] Camcı, "Yahyâ b. Ebî Kesîr", 43/241-2.

[209] Camcı, "Yahyâ b. Ebî Kesîr", 1-4.

şeklinde ifadeler aktarılan[210] Yahyâ'nın -farklı bilgiler yer almakla birlikte- hicrî 129 yılında vefat ettiği nakledilir.[211]

Yahyâ b. Ebî Kesîr, tâbiîn neslinin önde gelen muhaddislerinden biridir. Hayatı boyunca Basra ve Medine başta olmak üzere çeşitli ilim merkezlerinde bulunmuş, özellikle Medine'de geçirdiği on yıllık tahsil süreci boyunca yalnızca ilimle meşgul olduğu aktarılmıştır.[212] Bu süreçte hadis, fıkıh ve tefsir gibi alanlarda önemli bir birikim elde etmiş; Enes b. Mâlik, Urve b. Zübeyr, Ebû Kılâbe, Abdullah b. Ebû Katâde (ö. 90/708), Ebû Seleme b. Abdurrahman (ö. 94/713), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), İkrime el-Berberî (ö. 105/723-24), Kâsım b. Muhammed (ö. 106/725), Sâlim b. Abdullah (ö. 106/725), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732) ve Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) gibi tanınmış isimlerden doğrudan rivâyette bulunmuştur.[213] Kendisinden rivâyette bulunanlar arasında ise Eyyûb es-Sahtiyânî, Hişâm ed-Destüvâî, Maʿmer b. Râşid, Ebân b. Yezîd (ö. 138/755-56), Şeybân en-Nahvî (ö. 164/780-81), Hemmâm b. Yahyâ (ö. 163/779), Muâviye b. Sellâm (ö. 175/791), Harb b. Şeddâd (ö. 169/785) ve Evzâî (ö. 157/774) gibi dönemin önde gelen tâbiîn muhaddisleri yer almaktadır.[214] Yahyâ b. Ebî Kesîr'in rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere birçok kaynakta yer almıştır.[215]

"İmâm", "hâfız" ve "fakîh" gibi sıfatlarla nitelenen Yahyâ b. Ebî Kesîr hakkında münekkitler "esbetü'n-nâs (en sağlam râvi)", "sika (güvenilir)" ve "sebt (sağlam)" gibi medih lafızları kullanmıştır.[216] Aynı zamanda münekkitler tarafından, Yahyâ b. Ebî

[210] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 8, 116.

[211] Camcı, "Yahyâ b. Ebî Kesîr", 1-4.

[212] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* C. 9, 142; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 31, 510; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 204; Camcı, "Yahyâ b. Ebî Kesîr", 1-4.

[213] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 31, 505-506; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 204; Camcı, "Yahyâ b. Ebî Kesîr", 1-4.

[214] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* C. 9, 141; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 31, 505-506; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 205.

[215] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 31, 511; Camcı, "Yahyâ b. Ebî Kesîr", 43/241-242.

[216] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* C. 9, 142; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 31, 508-9; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 204-206.

Kesîr'in rivâyet sahasındaki güvenilirliği, rivâyetlerinin sıhhati, tercih edilme önceliği ve isnad zincirindeki merkezi konumu vurgulanmıştır.[217] Hadislerin korunması ve sağlıklı şekilde aktarılması gerektiğine inanan Yahyâ, bu amaçla, elde edilen yazma nüshalardan rivâyette bulunurken semâı (ilgili nüshanın hocadan dinlenilmesini) şart koşmuş,[218] sözlü aktarım esnasında doğabilecek hataların ve kusurların önüne geçmek adına, hadislerin yazıya geçirilmesini teşvik etmiştir.[219]

Fıkhî yönüne dair aktarımlarda, sünnetin konumunu belirleyen ve sünnetin Kur'ân'la olan ilişkisini vurgulayan ifadeleri dikkat çekmektedir. "Kitab'ın sünnete duyduğu ihtiyaç, sünnetin Kitab'a olan ihtiyacından daha fazladır" şeklindeki ifadesi, onun din anlayışının merkezine hadis ve sünneti yerleştirdiğini gösterir.[220] Aynı zamanda sünnet anlayışını ortaya koyan hususlardan biri de bidʿat ehline karşı da olan tavrıdır. Nitekim onun "Eğer bir bid'at ehliyle karşılaşırsan onunla aynı yoldan gitme" şeklindeki tavsiyesi, sünnete olan bağlılığını göstermektedir.[221]

Yahyâ b. Ebî Kesîr, hadis rivâyetinde olduğu kadar fıkhî birikimiyle de ön plana çıkar. Nitekim, kaynaklarda, sahâbî fakihlerin vefatından sonra İslâm beldelerinde fıkhî otoritenin mevalî âlimlere geçtiği ifade edilmiş, bu bağlamda Mekke, Basra, Kûfe, Şam ve diğer merkezlerin fakihlerinin ismine yer verilirken Yemâme'nin fakihi olarak da Yahyâ b. Ebî Kesîr'in ismi zikredilmiştir. Bu durum, onun sadece bir muhaddis değil, aynı zamanda yaşadığı bölgenin önde gelen fakihlerinden biri olarak kabul edildiğini göstermektedir.[222] Nitekim kaynaklarda Yahyâ'nın bazı meselelerde fıkhî kanaat belirttiği görülmektedir. Ondan nakledilen bazı fıkhî görüşler şöyledir:

- Güve/tezek böceği (cuʿal), eşekarısı ve benzerleri suya yahut yiyecek ve içeceğe düşerse, ondan yemek, içmek ve o sudan abdest almak câizdir. Suda bulunan ve kemiksi yapısı olmayan şeylerde sakınca yoktur.

---

[217] Zehebî, *Siyer*, C. 6, 205.

[218] A.g.e., C. 6, 205.

[219] A.g.e., C. 6, 204-6.

[220] Dârimî, "Mukaddime", 49.

[221] Zehebî, *Siyer*, C. 6, 206.

[222] Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 58.

- Basralı biri, Hâricîler ortaya çıkınca Yahyâ b. Ebî Kesîr'e, "Bunların arkasında namaz kılma hakkında ne diyorsun?" diye sordum, dedi ki: "Senin rehberin Kur'ân'dır, (onu inkâr etmedikleri ve) namazı vaktinde kıldıkları sürece onlarla kıl."

- Zekâtta, annesinden yeni ayrılmış yavru (*cezʿ*) alınmaz.

- Altın ve gümüş ehli olan (zengin) ehl-i kitaptan, Müslümanlardan alınanın iki katı (haraç/cizye) alınır.

- Henüz olgunlaşmamış arpanın, yerinde biçilmek üzere yemlik olarak satılmasında sakınca yoktur." (Sonradan unutulup da gıda maddesine dönüşmesi durumu sorulunca:) "Bunda da beis yoktur." dedi.[223]

3.1.10. Eyyûb es-Sahtiyânî, Eyyûb b. Ebî Temîme el-Basrî (ö. 131/748)

Künyesi Ebû Bekir olan Eyyûb es-Sahtiyânî'nin, hicrî 68 (687/688) yılında Basra'da doğduğu rivâyet edilmektedir.[224] Ebû Temîme künyesiyle de tanınan Eyyûb'un, babasının adı Keysân'dır.[225] Bazı kaynaklarda, ailesinin daha sonradan Benî Tuheyye kabilesiyle irtibat kurduğu, başka bir rivâyette ise Benî Tuheyye veya Cüheyne'nin mevâlîsi kabul edildiği söylense de yaygın görüş, Aneze kabilesinin mevâlîsinden sayıldığıdır.[226] Ayrıca "Sahtiyânî" nisbesinin, deriden yapılan özel bir kumaş türü olan sahtiyân ile ilişkili olabileceği ifade edilmiştir.[227] 131/748 yılında Basra'da vuku bulan bir taûn (veba) salgınında, yaklaşık 63 yaşında bir cuma günü vefat etmiştir.[228]

Eyyûb es-Sahtiyânî erken yaşlarda hadis öğrenimine başlamış, bu çerçevede başta Basralı tâbiîn âlimleri olmak üzere Muâze el-Adeviyye (ö. 83/702), Ebü'ş-Şaʿsâ (ö.

---

[223] Mezkûr fetvâlar için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 1, 88, C. 2, 386, C. 4, 10, C. 6, 97, C. 8, 287.

[224] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 246; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 8, 402; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 15-16.

[225] Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh*, 112.

[226] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 246.

[227] Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât*, C. 1 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 2010), 131; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12/19.

[228] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 250; Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî rivayeti), C. 4, 148-9; Ali b. el-Medînî, *el-ʿİlel* , 74; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 1, 409.

93/711), Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714), Ebû Kılâbe el-Cermî (ö. 104/722), İkrime (ö. 105/723), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Nâfiʿ (ö. 117/735), Katâde b. Diâme (ö. 117/735) gibi birçok zâttan rivâyette bulunmuştur. Kendisinden rivâyette bulunanlar arasında Aʿmeş (ö. 148/765), Maʿmer b. Râşid (ö. 153/770), Şuʿbe b. el-Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), İsmâil b. Uleyye (ö. 193/809) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi muhaddisler zikredilebilir.[229] Eyyûb es-Sahtiyânî'nin rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere birçok kaynakta yer almıştır.[230]

"Fakîh", "imâm", "hâfız" ve "kesîru'l-ilm (ilmi geniş)" gibi unvanlarla anılan Eyyûb es-Sahtiyânî,[231] münekkitler tarafından "güvenilir (sika)" bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[232] Özellikle Nâfiʿ ile İbn Sîrîn'den yaptığı rivâyetlerle tanınmış, bu iki isimden gelen en güçlü sened zincirlerinin başında yer aldığı kabul edilmiştir.[233]

Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795), Irak bölgesinde kendi dönemlerinde Eyyûb ile Muhammed b. Sîrîn'den daha faziletli birinin bulunmadığını söylediği, ayrıca Eyyûb'un ilmiyle amel eden, huşû sahibi, abid ve faziletli biri olduğu nakledilmiştir.[234] İbn Mehdî'nin Eyyûb hakkında "O, Basra halkının hüccetidir" dediği nakledilmiştir. Ayrıca o, Basralıların önde gelenlerinden, tâbiûn sonrası neslin abid ve fakihleri arasında yer alan, fazilet, ilim ve ibadetle temayüz etmiş bir şahsiyet olarak tanımlamıştır.[235]

Kaynaklarda kendisi hakkında birçok hususta sitayişle bahsedilen Eyyûb es-Sahtiyânî'nin fakihliği hususunda da birçok övgüye mazhar olduğu görülür. Nitekim

[229] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 458-9; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 16-18; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 251-252.

[230] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 464; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 248.

[231] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 246.

[232] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 2, 255; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 6, 53.

[233] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 2, 256; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 462.

[234] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 398.

[235] A.g.e., C. 1, 414-5.

yakın öğrencilerinden Hammâd b. Zeyd'in, kendi döneminin fakihlerini zikrederken "Fukahâmız Eyyûb, İbn Avn ve Yûnus'tur" demesi,[236] Şuʿbe b. el-Haccâc'ın onu "fakihlerin önderi" şeklinde tavsif etmesi,[237] yine Şuʿbe'nin "Fukahânın seyyidi olan Eyyûb, bana rivâyette bulundu." şeklindeki sözü onun hakkındaki medihler arasında kaydedilebilir.[238] Nitekim kaynaklarda Eyyûb'un bazı fıkhî görüşleri kaydedilmiştir. Ondan nakledilen bazı görüşler şöyledir:

- Ma'mer şöyle demiştir: "Mekke'den Basra'ya Eyyûb'la birlikte yolculuk yaptım, daha önce vakit namazı kılınmış olan bir mescide vardık. Eyyûb ezan ve kâmet getirdi, sonra bize namaz kıldırdı."

- Ma'mer şöyle demiştir: "Eyyûb'la yolculuk yaptım, öğle ve ikindi namazlarından sonraki nâfilelerde ikişer rek'atı aşmazdı. Sabah namazının sünnetini, akşamdan sonraki iki rek'at sünneti, yatsıdan sonra da birkaç rek'at kılar, uyumadan önce vitri eda ederdi."

- Sidre (kiraz ağacı yaprağı) bulunmazsa hastalığı uzun sürüp ağırlaşan kimsenin cenazesi için uşnân (temizleyici bitki) ile yıkama yapılır.

- Meyyitin başındaki saçtan bir şey koparılırsa toplanır ve onunla birlikte gömülür.

- Bedir ehli arasında Kudâme b. Maz'ûn (ö. 36/656) dışında içki içtiğinden dolayı kendisine had uygulanan hiç kimse yoktur.[239]

3.1.11. Dâvûd b. Ebî Hind (Dînâr), mevlâ Benî Kuşeyr el-Basrî (ö. 139/756)

Ebû Bekir ve Ebû Muhammed künyelerine sahip olan Dâvûd b. Ebî Hind (Dînâr), Benî Kuşeyr'in mevâlîsinden kabul edilir.[240] Bu mevlâlık, babası Dînâr'ın Kuşeyrî bir

[236] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 247.

[237] Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî rivayeti), C. 4, 262; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 1, 137.

[238] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 1, 409.

[239] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 2, 292, 558; C. 3, 398, 436; C. 9, 240.

[240] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 254; İbn Kuteybe, *el-Meʿârif*, 482; İbn Mencûye, Ebû Bekir Ahmed b. Ali Muhammed el-İsfahânî, *Ricâlü Sahîhi Müslim,* nşr. Abdullah Leysî, C. 1 (Dâru'l-Ma'rife: Beyrut, 1987), 196; Öztürk, *Mevâlinin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 248-49.

hanıma nisbetiyle açıklanır.[241] Aslen Horasanlı olup geldiği yerin Merv veya Serahs olduğu rivâyet edilir.[242] Horasan'da doğmuş, küçük yaşta Basra'ya göç etmiş ve hayatını burada sürdürmüştür.[243] Sahâbeden Enes b. Mâlik'i görmüş, tâbiîn ulemâsından pek çok kimseden hadis dinlemiş ve ondan da çok sayıda muhaddis rivâyette bulunmuştur.[244] 139/756 veya 140/757 yılında, hacdan dönüş yolunda vefat etmiştir.[245]

Hadis tahsiline erken yaşta başlayan Dâvûd b. Ebî Hind, Ebü'l-Âliye, Saîd b. el-Müseyyeb, Âmir eş-Şa'bî, İkrime ve Muhammed b. Sîrîn, Ebû Osmân en-Nehdî (ö. 95/714), Ebû Nadra (ö. 108/726), Mekhûl (ö. 112/730), Ebû Munîb el-Cüreşî (ö. 130/747) gibi isimlerden rivâyette bulunmuştur. Kendisinden rivâyette bulunanlar arasında ise Şuʿbe (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Bişr b. el-Mufaddal (ö. 180/796), İbn ʿUleyye (ö. 193/809), Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813) ve Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) gibi muhaddisler yer alır.[246] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere birçok kaynakta yer alır. Buhârî, *Sahîh*'inde onun rivâyetlerine çoğu zaman istişhâd amacıyla yer vermiştir.[247]

"Fakîh", "müftî", "imâm", "hâfız" ve "kesîru'l-hadîs (çok rivâyette bulunan)" gibi vasıflarla anılan Dâvûd b. Ebî Hind,[248] münekkitler tarafından "sika (güvenilir)" ve "sebt

[241] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 8, 462.

[242] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 254; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 8, 462; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 378.

[243] Zehebî, *Siyer*, C. 6, 376-8.

[244] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 8, 462.

[245] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 254; İbn Kuteybe, *el-Meʿârif*, 482; Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed er-Rabaî , *Târîhu Mevlidi'l-ʿUlemâ ve Vefeyâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd, 1. bs., C. 1 (Dârü'l-ʿÂsıma: Riyad, 1410), 327; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 248-9.

[246] Zehebî, *Siyer*, C. 6, 376-378; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 8, 462.

[247] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 8, 466; Zehebî, *Mîzân*, C. 1, 146.

[248] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 246; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 376-8; *Tezkire*, C. 1, 146.

(sağlam)" bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[249] Bununla birlikte ömrünün sonlarına doğru özellikle hafızadan rivâyette bulunduğu zaman vehme kapıldığı ve hata yaptığı kaydedilmiştir. Fakat bu tür hataların, kişiyi tamamen zayıf duruma düşürmeyeceği de ayrıca belirtilmiştir.[250]

Kaynaklarda Dâvûd'un fıkhî yönüne de vurgu yapılır. Dâvûd hakkında "Basra müftüsü" denilmesi, Hasan-ı Basrî devrinde fetvâ verdiğinin kaydedilmesi[251] ve Hammâd b. Zeyd'in onun hakkında "Dâvûd'dan daha fakihini görmedim" demesi[252] mühim bir fakih olduğunu göstermektedir.[253] Nitekim kaynaklarda Davud'un bazı fıkhî görüşleri kaydedilmiştir. Ondan nakledilen ve onun hocalarına bizzat sorduğu bazı görüşler şöyledir:

- "Bazı kimseleri gördüm, satıcı 'İçinde şu kadar ölçtüm' dediği takdirde bir kimsenin hurmayı yığın hâlinde satmasında bir beis görmezlerdi." görüşünü Maʿmer, Dâvûd b. Ebî Hind'den nakletmiştir.

- Dâvûd b. Ebî Hind şöyle demiştir: "Mekke'de ikamet ediyordum, Mücâhid'e 'Nereden ihrâma gireyim?' diye sordum. 'Dilediğin yerden' dedi. 'Zât-ı ʿIrk'tan (olur mu)?' dedim. 'Orası bizim hududumuzdur' dedi. 'Mekke'de isen dilediğin yerden ihrâma gir, başka bir beldeden geliyorsan sınıra (mîkâta) varmadan ihrâmsız geçme. Zira Resûlullah (s.a.v.), Tâif'ten gelirken Ciʿrâne'den ihrâma girmiştir."

- Dâvûd b. Ebî Hind dedi ki: "Bir adam, birinden vadeli olarak mal satın almış ve onu yanında alıkoymuştu, geceleyin bir yangın çıkıp malın bir kısmı yanmıştı. Bunu eş-Şaʿbî'ye sordum, '(Zarar), mal kimin elinde ise ona aittir" dedi."[254]

---

[249] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 254; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 376; *Tezkire*, C. 1, 146; İclî, *es-Sikât*, C. 1, 342; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 3, 411-12; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 122.

[250] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 122.

[251] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 254; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 376-78; *Tezkire*, C. 1, 146.

[252] Zehebî, *Siyer*, C. 6, 376-78.

[253] A.g.e, C. 6, 376-78.

[254] Mezkûr nakiller için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 8, 132; C. 3, 150; C. 4, 284.

3.1.12. Yûnus b. Ubeyd b. Dînâr Ebû Abdillah el-Abdî el-Basrî (ö. 139/756)

Ebû Abdillâh[255] ve Ebû Ubeyd[256] künyeleriyle tanınan Yûnus b. Ubeyd, hicrî 64 (683-84) yılında Kûfe'de doğmuş,[257] daha sonra Basra'ya yerleşerek ömrünün geri kalanını burada geçirmiştir.[258] Aslen Abdülkays kabilesinin mevlâsı olan Yûnus, bu sebeple "el-Abdî" nisbesiyle anılmıştır.[259] Yûnus'un Basra'ya geliş tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte, onun İbnü'l-Eşʿas isyanının (81/701) ardından şehre geldiği düşünülmektedir.[260] Yûnus, hicrî 139 (756) yılında Basra'da vefat etmiştir.[261]

Yûnus b. Ubeyd'in rivâyette bulunduğu tâbiîn âlimleri arasında İbrâhim et-Teymî (ö. 92/710), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Nâfiʿ (ö. 117/735) ve Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744) yer almaktadır.[262] Ondan hadis nakledenler arasında ise Şuʿbe b. el-Haccâc (ö. 160/776-77), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783-84), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Abdülaʿlâ b. Abdülaʿlâ (ö. 180/796), Yezîd b. Züreyʿ (ö. 182/798), Hüşeym b. Beşîr (ö. 183/799) ve İsmâil b. Uleyye (ö. 193/809) bulunmaktadır.[263] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere farklı birçok kaynakta yer almıştır.[264]

---

[255] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 259; Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 3, 144.

[256] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 32, 517

[257] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 7, 649; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 8, 402

[258] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 7, 647; Abdullah Karahan, "Yûnus b. Ubeyd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/611.

[259] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 259; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 8, 402.

[260] Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 3, 147.

[261] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 259; Ali b. el-Medînî, *el-ʿİlel*, 74; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 8, 402.

[262] Zehebî, *Siyer*, C. 6, 288.

[263] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 32, 518, 519; Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, C. 10 (el-Fâruku'l-Hadîs: Kahire, 2003), 164.

[264] Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, C. 32, 533; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 276; Karahan, "Yûnus b. Ubeyd", 43/611.

"Hâfız", "imâm", "fakîh" ve "kesîru'l-hadîs (çok rivâyette bulunan)" gibi vasıflarla nitelenen[265] Yûnus b. Ubeyd, münekkitler tarafından "güvenilir (sika)" bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[266]

Yalnızca hadis rivâyetiyle değil, fıkıhtaki birikimiyle de döneminin önde gelen âlimleri arasında yer alan Yûnus'un, özellikle Basra çevresinde fetvâlarıyla tanındığı ve rağbet gördüğü belirtilmektedir.[267] Nitekim kaynaklarda onun Basra'nın önde gelen fakihleri arasında yer aldığı belirtilmiştir.[268] Ondan nakledilen bazı fıkhî görüşler şöyledir:

- Ganimette hıyânet (*ğulûl*) eden kimse hakkında, bineğinin (ve eşyasının) dışarı çıkarılıp yakılması emredilir.

- Emanet olarak satıma arz edilen malın kıymeti bilerek düşükten değerlendirilmez, rayiç korunur, emanetin hakkı gözetilir.

- Satıcı, maldaki bilinen ayıplardan akitten önce ve açıkça berâet talep ederek mesuliyetten çıkabilir;,satış gerçekleştikten sonra ileri sürülen berâet iddiası mesuliyeti düşürmez.[269]

3.1.13. İbn Avn, Abdullâh b. Avn b. Ertabân Ebû Avn el-Basrî (ö. 151/768)

Ebû Avn künyesiyle tanınan Abdullâh b. Avn b. Ertabân, hicrî 66 (686) yılında Basra'da doğmuş,[270] dedesi Ertabân'ın Müzeyne kabilesinin mevlâlarından olması sebebiyle "el-Müzenî" nisbesiyle anılmıştır.[271] Dedesinin, Meysân fethinde esir

---

[265] Zehebî, *Tezkire,* C. 1, 109; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz,* 69; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 276.

[266] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 259; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* C. 9, 242; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 7, 647; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 32, 520.

[267] Karahan, "Yûnus b. Ubeyd", 43/611.

[268] Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 90.

[269] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 5, 218; Ebû Nuʿaym, *Hilye*, C. 3, 17, 18.

[270] İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 488; İbn Hibbân, *es-Sikât,* C. 7, 3.

[271] Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî rivayeti), C. 4, 162; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 5, 163; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 5, 130; Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Kelâbâzî el-

edilerek Müzeyne kabilesine mevlâ olarak intisap ettiği,[272] ardından Müslüman olup Hz. Ömer'den rivâyette bulunduğu nakledilir.[273] Zenginliğiyle birlikte takvası ve zühdüyle[274] temayüz eden İbn Avn, az konuşması, sade giyimi ve gösterişten uzak tavrıyla tanınır, çevresindekilere Kur'ân'la meşgul olmayı, sünnete bağlı kalmayı ve kimseye zarar vermemeyi tavsiye ederdi.[275] İbn Avn, Abbâsî hilâfeti döneminde Ebû Caʿfer el-Mansûr'un idaresi sırasında, hicrî 151 yılının[276] Receb ayında ve seksen beş yaşında vefat etmiştir.[277]

Abdullâh b. Avn, çeşitli İslâm beldelerinde yaşayan muhaddislerden rivâyette bulunmuştur.[278] Rivâyette bulunduğu isimler arasında Muhammed b. Sîrîn, Hasan-ı Basrî, İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714-15) gibi önde gelen tâbiîn âlimleri yer almaktadır.[279] Ondan hadis nakledenler arasında ise İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), İbn Uleyye (ö. 193/809), Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/812-13) ve Yahyâ el-Kattân (ö.

Buhârî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî maʿrifeti ehli's-sika ve's-sedâd (Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî)*, thk. Abdullah el-Leysî, 1. bs., C. 1 (Dâru'l-Maʿrife: Beyrut, 1407/1987), 419.

[272] Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî maʿrifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvad ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd, C. 3 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 560; C. 3, 228.

[273] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 120-21; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 2, 345; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 4, 60.

[274] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 261; İbn Hibbân*, es-Sikât,* C. 7, 3.

[275] Ahmet Yücel, "Abdullâh b. Avn", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/340-341.

[276] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. 31, 372.

[277] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 7, 3.

[278] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 15, 397; Zehebî, *Tezhîb,* C. 5, 247; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 398.

[279] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 15, 395-6; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 398.

198/813) gibi güvenilir isimler zikredilir.[280] Onun rivâyetleri Kütüb-i Sitte'de ve farklı birçok kaynakta yer almıştır.[281]

Abdullah b. Avn, "imâm", "kesîru'l-hadîs (çok rivâyette bulunan)", "fıkıh ehli" ve "güvenilir" gibi vasıflarla övülmüş[282] ve münekkitler tarafından sika bir râvi olarak kabul edilmiştir.[283] Süfyân es-Sevrî, Hişâm b. Hassân, Osman el-Bettî, Muâz b. Muâz ve Abdullah b. Mübârek gibi isimler, İbn Avn gibisini görmediklerini ifade etmiş, Abdurrahman b. Mehdî ise Irak'ta sünneti onun kadar iyi bilen başka bir kimsenin bulunmadığını belirtmiştir.[284]

Abdullâh b. Avn, sadece muhaddis kimliğiyle değil, aynı zamanda fakih kimliğiyle de öne çıkmış bir âlimdir. Birçok kaynakta onun fakihliğinden söz edilmiş[285] Basra'nın önde gelen fakihleri arasında sayıldığı, ifade edilmektedir.[286] Benzer şekilde onun, fetvâ ve istinbat alanlarında başvurulan bir merci olduğu, hatta Basra'da fıkhın merkez şahsiyetlerinden biri olarak kabul edildiği ifade edilmektedir.[287] Onun fıkhî görüşlerinden bazıları şöyledir:

- Vasiyet, sadaka hükmündedir. Lehine vasiyet yapılan kimse zengin ise, onu almaması daha uygundur.

- Abdullah b. Avn şöyle demiştir: "el-Kâsım b. Muhammed'e [ö. 107/725], kıble yönüne dönmeksizin (başka yöne dönerek) kurban kesen bir kimse hakkında 'Kestiği kurban eti yenir mi?' diye sordum. Kâsım da: 'Bunda ne sakınca var?' dedi."

---

[280] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 15, 396-97; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 398.

[281] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 15, 401; Yücel, "Abdullâh b. Avn", 19/340-341; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 285.

[282] Zehebî*, Tezkire,* C. 1, 156; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz,* 76.

[283] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 259; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* C. 9, 242; İbn Hibbân*, es-Sikât*, C. 7, 647; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 32, 520.

[284] Yücel, "Abdullâh b. Avn", 19/340-41.

[285] Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, 167.

[286] Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 90.

[287] İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 238.

- Abdullah b. Avn şöyle demiştir: "Şaʿbî'ye, Ebü'l-Âliye'nin bütün malı için vasiyette bulunduğunu ve (azatlı) bir köleyi serbest bıraktığını söyledim. Bunun üzerine Şaʿbî: 'Böyle yapması uygun değildir.' dedi."[288]

3.1.14. Ma'mer b. Râşid Ebû Urve el-Basrî es-San'ânî (ö. 153/770)

Künyesi Ebû Urve[289] olan Maʿmer b. Râşid el-Ezdî, Basra'da hicrî 95 veya 96 yıllarında dünyaya gelmiş olup,[290] Yemen'in Sanʿâ şehrinde uzun süre yaşamış, bu nedenle "Sanʿânî"[291] nisbesiyle tanınmıştır. Ayrıca Ezd kabilesine mensup bir şahsın mevlâsı olması sebebiyle "Ezdî" nisbesiyle de anılmıştır.[292] Maʿmer b. Râşid, küçük yaşta İslâmi bir çevrede yetişmiş,[293] 14 yaşında Katâde'den ilim tahsiline başlamış,[294] ve üç yıl onun yanında kalmıştır.[295] Maʿmer b. Râşid'in, hicrî 153 (770) yılında Yemen'de vefat ettiği kaydedilmektedir.[296]

Maʿmer b. Râşid, tâbiîn döneminin önde gelen muhaddislerindendir ve hayatı boyunca İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde hadis öğrenimiyle meşgul olmuştur. İlk olarak Basra'da Katâde b. Diâme'nin ilim halkasına katılarak rivâyet faaliyetlerine başlamış,[297] ardından Medine'ye rıhle yapmış ve orada İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) ve Amr b. Dînâr (ö. 126/743)'dan hadis tahsil etmiştir.[298] Yemen'de

---

[288] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 9, 57; C. 4, 289; C. 9, 28.

[289] Fesevî, *el-Maʿrife*, C. 2, 820.

[290] Zehebî, *Siyer*, C. 7, 5.

[291] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 28, 304; Zehebî, *Siyer*, C. 7, 5.

[292] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 8, 256.

[293] Muhammed Râfet Saîd, *Ma'mer b. Râşid es-San'ânî, mesadiruhû ve menhecuhû ve eseruhû fî rivâyeti'l-hadîs,* (Riyad: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 32.

[294] Zehebî, *Siyer,* C. 7, 6; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* C. 28, 306; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* C. 59, 399.

[295] Saîd, *Ma'mer b. Râşid*, 70.

[296] İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 506; Hatipoğlu, "Maʿmer b. Râşid", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/552-554.

[297] Saîd, *Ma'mer b. Râşid*, 70.

[298] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* C. 59, 390.

Hemmâm b. Münebbih (ö. 132/749),[299] Yemâme'de ise Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/746-47) kendisinden hadis aldığı hocalar arasındadır.[300] Daha sonra Kûfe'ye giden Maʿmer, burada Ebû İshak es-Sebîʿî (ö. 127/744), Abdullah b. Tâvûs (ö. 132/749), Zeyd b. Eslem (ö. 136/753), Abdullah b. Şübrüme (ö. 144/761) ve Aʿmeş (ö. 148/765) gibi âlimlerden de istifade etmiştir.[301] Ondan hadis rivâyet edenler arasında ise Ebân b. Yezîd (ö. 138/755-56), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Hişâm ed-Destüvâî (ö. 153/770), Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Şuʿbe b. el-Haccâc (ö. 160/776-77), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783-84), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Hüşeym b. Beşîr (ö. 183/799) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi isimler bulunmaktadır.[302] Maʿmer'in rivâyetleri başta Kütüb-i Sitte olmak üzere pek çok hadis mecmuasında yer almaktadır.[303]

"İmâm", "hâfız" ve "fakîh" unvanlarının yanı sıra, "şeyhu'l-İslâm" ve "kesîru'l-ilm" gibi vasıflarla da anılan[304] Maʿmer hakkında münekkitler "güvenilir (sika)" ifadesini kullanmıştır.[305]

Hadisleri Yemen bölgesinde ilk defa derleyip tasnif eden âlim olarak tanınan[306] Maʿmer b. Râşid'e *el-Câmiʿ* ve *Kitâbü'l-meğâzî* adlı eserler nispet edilmektedir.[307] Ayrıca Hemmâm b. Münebbih'in sahîfesini, Katâde'den Câbir b. Abdullah'ın hac menâsikine dair sahîfesini, Aʿmeş'in sahîfesini, Mücâhid b. Cebr'in oğlu vasıtasıyla

[299] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. 59, 409; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, C. 1 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1985), 169.

[300] Hatipoğlu, "Ma'mer b. Râşid", 27/552-554.

[301] Saîd, *Ma'mer b. Râşid*, 31.

[302] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 28, 304, 305; Zehebî, *Siyer,* C. 7, 5, 6; İclî, *es-Sikât*, C. 2, 290; Hatipoğlu, "Ma'mer b. Râşid", 28/553.

[303] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 28, 312; Zehebî, *Siyer,* C. 7, 14.

[304] İbn Hibbân*, es-Sikât,* C. 7, 484; Zehebî*, Tezkire,* C. 1, 190; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz,* 88.

[305] Zehebî, *Siyer,* C. 7, 14.

[306] Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed Ziriklî, *el-Aʿlâm*, C. 7 (Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn: Beyrut, 2002), 272.

[307] Zehebî, *Siyer,* C. 7, 14.

elde ettiği sahîfe ile Semmâk b. Fazl'ın Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a gönderdiği mektubu içeren sahîfeyi de rivâyet etmiştir. Bu rivâyetler onun yazılı kaynaklara olan ilgisini ve hadis ilmine katkılarını göstermektedir.[308]

Onun için "Yemen'in önde gelen hüccet imamlarından biri"[309] "İnsanların en doğru sözlüsü"[310] ve "Onun gibisi bulunmaz"[311] gibi övgü dolu ifadeler kullanılmış; güvenilirliği, hadis hafızası ve fakihliğiyle tanınan bir muhaddis olarak tavsif edilmiştir.[312] Ondan nakledilen bazı fıkhî görüşler şöyledir:

- Abdürrezzâk şöyle demiştir: "Maʿmer'e mestte oluşan yırtığı sordum, o da, 'Abdest azalarının bulunduğu yerden bir şey dışarıya çıkmışsa, üzerine mesh etme, onu çıkar (yeniden abdest al).' dedi."

- Katâde "Bir kimse (şiddetli açlık hâlinde zarûrî olan) kadar yer, ondan çok yemeye kalkmaz." sözlerini nakleder. Ardından Maʿmer: "Şarapta (zarûret hâli de olsa) ruhsat yoktur." demiştir.

- Enes b. Mâlik'ten, "Nebi (s.a.v.), tek gusülle hanımlarının arasında dolaşırdı." rivâyetinden sonra Maʿmer "Lâkin (biliyoruz ki) Resûlullah (s.a.v.) aralarda abdest alırdı."[313]

[308] Hatipoğlu, "Ma'mer b. Râşid", 28/ 552-54.

[309] Zehebî, *Siyer,* C. 7, 5-6; *Tezkire,* C. 1, 190.

[310] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* C. 28, 309.

[311] Fesevî, *el-Maʿrife*, C. 2, 820.

[312] İbn Hibbân*, es-Sikât,* C. 7, 484; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 305.

[313] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî rivayeti), C. 4, 254; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 10, 413; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3. bs., C. 7, (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1424/2003), 192.

3.1.15. İbn Ebû Arûbe, Saîd b. Ebî Arûbe Mihrân el-Adevî el-Basrî (ö. 156/773)

Ebü'n-Nadr künyesiyle tanınan[314] Saîd b. Ebî Arûbe, hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru, yaklaşık 76/695 yılında dünyaya gelmiştir.[315] Babası Mihrân,[316] Adî b. Yeşkür oğullarına mensup bir ailenin âzatlısıdır.[317] Basra'da uzun süre ikamet etmiş olması nedeniyle biyografik kaynaklarda "el-Basrî" nisbesiyle de anılmıştır.[318] Saîd'in vefat yılı hakkında kaynaklarda 150, 157, 158 ve 159 gibi farklı tarihler zikredilmekle birlikte, genel kanaate göre 156/773 yılında, seksenli yaşlarında hayata veda etmiştir.[319]

Hadis öğrenme gayesiyle Basra'dan ayrılan Saîd b. Ebî Arûbe, başta Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve sonra Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) olmak üzere Ebû Recâ el-Utâridî (ö. 105/723), Ebû Nadra el-ʿAbdî (ö. 108/726), İbn Sîrîn (ö. 110/729) ve Matar el-Varrâk (ö. 128/745) gibi tanınmış tâbiîn âlimlerinden hadis işitmiştir. Saîd b. Ebî Arûbe'den nakilde bulunan talebeleri arasında başta Yezîd b. Zürey' (ö. 182/798) ve Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf (ö. 204/819) olmak üzere Abdüla'lâ b. Abdülaʿlâ (ö. 180/796), Abde b. Süleyman el-Kûfî (ö. 190/805), Muhammed b. Caʿfer Gunder (ö. 193/809) ve Ravh b. Ubâde (ö. 205/821) gibi isimler yer alır.[320] Saîd'in rivâyetleri, Kütüb-i Sitte başta olmak üzere farklı birçok kaynakta yer almıştır.[321]

---

[314] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 273; Fesevî, *el-Ma'rife*, C. 1, 169.

[315] Mehmet Ali Sönmez, "İbn Ebû Arûbe", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/421.

[316] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 273; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 6, 360; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 7, 428.

[317] İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 507; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 3, 504; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 11, 6.

[318] Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 85; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 413.

[319] Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, 428; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 273; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 3, 505; Fesevî, *el-Ma'rife*, C. 1, 142; Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, C. 8, (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî: Beyrût, 2001), 281; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 255.

[320] Eyüp Ceyhan, "Saîd b. Ebî Arûbe Özelinde 2./8. Asır Basra Hadisçiliği" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

[321] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 11, 11; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 254.

Saîd, münekkitler tarafından "fakîh", "imâm", "hâfız" ve "kesîru'l-hadîs (çok rivâyette bulunan)" gibi nitelemelerle anılmış ve hakkında "güvenilir (sika)" ifadesi kullanılmıştır.[322] İbnü'l-Medînî, güvenilir râvilerin hadislerini altı büyük muhaddisin derlediğini ve bu rivâyetlerin on iki kişilik bir zümre aracılığıyla sonraki nesillere aktarıldığını belirtmiş, Saîd b. Ebî Arûbe'yi de on iki kişinin arasında saymıştır.[323] Ömrünün sonlarına doğru hafızasının zayıfladığı ve bu döneme ait rivâyetlerinin ihtilâta maruz kaldığı ifade edilmiştir. Bu nedenle söz konusu döneme ait nakillerin ihtiyatla karşılandığı anlaşılmaktadır.[324]

Kaynaklarda Saîd'e nispet edilen bazı musannef eserlerine yer verilmektedir. Hac ve umreye dair hükümleri içeren *el-Menâsik*, günümüze ulaşan tek eseridir.[325] Nikâh ve talâk konularına odaklanan *en-Nikâh*[326] ve *et-Talâk*[327] isimli çalışmalar da ona atfedilmektedir. Farklı konulara dair bölümlerden oluştuğu anlaşılan *es-Sünen*[328] ile benzer yapıda kabul edilen *el-Musannef* de Saîd'e nispet edilmiştir.[329] Hatta bazı

---

[322] İclî, *es-Sikât*, C. 1, 403; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 4, 65; Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî, *et-Taʿdîl ve't-tecrîh li-men harrece lehu'l-Buhârî fi'l-Câmiʿi's-sahîh*, thk. Ebû Lubâbe Hüseyn, 1. bs., C. 3 (Dârü'l-Livâ li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ: Riyâd, 1406/1986), 1085; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 254.

[323] Sönmez, "İbn Ebû Arûbe", 19/421.

[324] İbn Adî, *el-Kâmil*, C. 3, 393, 394, 396; Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl fî nakdi'r-ricâl*, C. 2 (Dâru'l-Maʿrife: Beyrut, 1963), 153.

[325] Kenan Oral, "Tasnif ve Metin Açısından İbn Ebî Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* S.1 (2022), 521.

[326] Ebü'l-Fazl Şehâbüddin Ahmed İbn Hacer, el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz, C. 9 (Dâru'l-Maʿrife: Beyrut, 1379/1959), 397, 464; Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C.1, 319-320; Oral, "*İbn Ebî Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i*", 521.

[327] Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 1, 319; Oral, "*İbn Ebî Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i*", 521.

[328] İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yaʿkûb İshak b. Muhammed b. İshak el-Verrek, *el-Fihrist,* (Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, 1971), 279; Oral, "*İbn Ebî Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i*", 521.

[329] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 10, 23; Oral, "*İbn Ebî Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i*", 521.

değerlendirmelerde *es-Sünen* ile *el-Musannef'*in muhtemelen aynı eseri ifade ettiği belirtilmiştir.[330]

Rivâyet temelli bir fıkıh anlayışını benimseyen fakihler arasında yer alan Saîd'in fıkhî yönü ise, Basra, Medine ve Kûfe gibi erken dönem İslâm dünyasının önde gelen üç ilim merkezinin birikimini aktaran rivâyet zincirleri aracılığıyla şekillenmiştir. Bu bağlamda hocası Katâde b. Diâme vasıtasıyla Basra fıkhının öncülerinden Hasan-ı Basrî'nin ilmî mirasına ulaşmıştır. Aynı zamanda, yine Katâde vasıtasıyla Medine'nin önde gelen fakihlerinden Saîd b. el-Müseyyeb'in görüşlerine vâkıf olmuştur. Öte yandan, Ebû Ma'şer aracılığıyla Kûfeli fakih İbrahim en-Nehaî'ye ulaşan rivâyet halkası üzerinden Kûfe fıkıh geleneğinden de istifade etmiştir. Böylelikle Saîd, üç büyük fıkıh havzasının ilmî mirasını rivâyet yoluyla elde etmiş ve bu birikimi sonraki nesillere aktaran önemli isimlerden biri olmuştur.[331]

Saîd'in yakın talebelerinden Yezîd b. Zürey', "Saîd'in ilim halkasına katılmayan kimse fakih olamaz" diyerek hocasının fıkhî meziyetini vurgulamıştır.[332] Ayrıca ona nispet edilen "Kim [fıkhî konulardaki] ihtilafları bilmezse onu âlim saymayın" sözü[333] de Saîd'in fıkhî birikimine işaret eder. Katâde'den sonra ders halkasının başına geçen Matar'ın, -iftâ vazifesini kastederek- Saîd'e "Benden sonra çok büyük bir vazifeyle yüzleşeceksin" demesi,[334] onun fetvâ verme ehliyetine duyulan güveni gösterir. Nitekim Saîd'e bazı fıkhî konularda görüşü sorulmuş o da büyük ölçüde hocası Katâde'den nakille ilgili konularda fetvâ vermiştir. Ondan nakledilen bazı görüşler şunlardır:

- Saîd'e rehin hakkında "Bir kimse, "Yanımda bulunan rehin kayboldu" derse ne gerekir? diye soruldu. Bunun üzerine Katâde'den nakille Şüreyh'in bu durumda, "O (rehin alan kimse), rehinde bulunan şeyin bedelinden sorumlu olur (onunla yükümlüdür)" dediğini nakleder.

---

[330] Sönmez, "İbn Ebû Arûbe", 19/421; Ceyhan, "Saîd b. Ebî Arûbe," 76.

[331] Bkz. Ceyhan, "Saîd b. Ebî Arûbe," 114-121.

[332] Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 3, 489. Aynı sözün Eyyûb es-Sahtiyânî'den aktarılan varyantı için bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, C. 4, 449.

[333] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 8, 495.

[334] Fesevî, *el-Maʿrife*, C. 2, 257.

- Saîd'e ipek elbise giyinmesi hakkında soru soruldu, bunun üzerine şu bilgiyi aktardı: Enes şöyle demiştir: Peygamber (s.a.v.), bir yolculuk esnasında derisinde kaşıntı (rahatsızlık) bulunan Abdurrahman b. Avf'a ipek bir gömlek giymesi hususunda ruhsat vermiştir.

- Saîd'e bir kimsenin "Ebü'l-Kâsım" künyesini kullanması hakkında soru soruldu; bunun üzerine şu rivâyeti aktardı: "Câbir şöyle dedi: 'Ensardan bir adam "Ebü'l-Kâsım" künyesini aldı.' Ensar, 'Biz seni bu künyeyle anmayız, önce bu hususta Resûlullah'a soralım,' dediler. Durumu Allah Resûlü'ne arz ettiler. Bunun üzerine o şöyle buyurdu: 'İsmimle isimlenin, fakat künyemle künyelenmeyin.'"[335]

3.1.16. Hammâd b. Seleme b. Dînâr Ebû Seleme el-Basrî el-Hırakî (ö. 167/784)

Ebû Seleme künyesiyle tanınan Hammâd b. Seleme b. Dînâr, hicrî 88/706 veya 90/709 yılı civarında muhtemelen Basra'da doğmuştur.[336] Babasının künyesi Ebû Sahra[337] el-Hanzalî[338] olup ailesi hakkında fazla malumat yoktur.[339] Meşhur muhaddis Humeyd'in yeğeni[340] olan Hammâd, Rebi'â b. Mâlik,[341] Temîmoğulları[342] veya Kureyş

[335] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, C. 2, 387; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 3, 130; C.1 , 107.

[336] Zehebî, *Siyer*, C. 7, 453; Tayyar Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları,1997), 15/488.

[337] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* C. 9, 282; İbn Hibbân, *Meşâhîr,* 188; Mizzî*, Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 253-267.

[338] İbn Hibbân, *Meşâhîr,* 188; Mizzî*, Tehzîbü'l-Kemâl,* C. 7, 253.

[339] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 282; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 253.

[340] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 3, 140; Zehebî, *Tezkire*, C. 1, 202.

[341] Hayyât, *et-Tabakât,* 223; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* 3, 140; Mizzî*, Tehzîbü'l-Kemâl,* C. 7, 253; Zehebî, *Siyer,* C. 7, 444; *Tezkire,* C. 1, 202.

[342] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* C. 9, 282; Hayyât, *et-Tabakât,* 223; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 3, 22; İbn Hibbân, *Meşâhîr,* 188.

kabilesinin[343] mevlâsı olarak zikredilmiştir.[344] Ticaretle de uğraşmış; ipekçilik, kumaşçılık ve başörtüsü satıcılığı yaptığı için "el-Hazzâz" ve "el-Bezzâz" gibi lakaplarla anılmıştır.[345] Hammad b. Seleme, hicrî 167/784 yılında Basra'da vefat etmiştir.[346]

Hadis öğrenme arzusu ile Basra'daki tâbiîn âlimlerinden istifade eden Hammâd b. Seleme (ö. 167/783), bu süreçte başta Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744) olmak üzere, Katâde (ö. 117/735), Enes b. Sîrîn (ö. 120/738), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748-49), Humeyd et-Tavîl (ö. 142/759), Hişâm b. ʿUrve (ö. 146/763) gibi önde gelen muhaddislerden rivâyet almıştır. Kendisinden ise Şuʿbe b. el-Haccâc (ö. 160/776), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Vekîʿ b. Cerrâh (ö. 197/812), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Süleymân b. Harb (ö. 224/839) gibi muhaddisler hadis almıştır.[347] Hammâd'ın rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere farklı hadis kaynaklarında yer almıştır.[348]

Bazı kaynaklarda hadis imâmları arasında sayıldığı ve Basra'nın faziletli simaları arasında[349] "şeyhü'l-İslâm" unvanına lâyık biri olarak görüldüğü kaydedilmiştir.[350]

Hadis rivâyetinde "fakîh", "muhaddis", "imâm", "hâfız" ve "kesîru'l-hadîs (çok rivâyette bulunan)" gibi vasıflarla anılan Hammâd, münekkitler tarafından "güvenilir

[343] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 3, 22; İbn Hibbân, *Meşâhîr,* 188; Mizzî*, Tehzîbü'l-Kemâl,* C. 7, 253.

[344] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 3, 22; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 253; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188.

[345] Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, C. 13, 89; Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15/488.

[346] Zehebî, *Siyer*, C. 7, 448; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 265.

[347] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 3, 140, 141; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 257-259.

[348] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 267. Buhârî'nin *Sahîh*'inde Hammâd'ın sadece bir rivâyetine yer verdiği ve bu rivâyeti istişhad amacıyla zikrettiği bilgisi için bkz. Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15/488.

[349] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 267.

[350] Zehebî, *Siyer*, C. 7, 444.

(sika)" kabul edilmiştir.[351] Özellikle Sâbit el-Bünânî'den gelen rivâyetlerdeki üstünlüğü vurgulanmış;[352] hakkında, Basra çevresinde "bizim efendimiz ve en bilginimizdi" şeklinde ifadeler kullanılmıştır.[353] Hammâd b. Seleme bidʿatlara karşı tavizsiz duruşuyla[354] ve selef-i sâlihîne bağlılığıyla tanınmıştır.[355]

Hadislerini çoğunlukla ezberden rivâyet eden Hammad'ın bu yöntemi sebebiyle zaman zaman hata ettiği belirtilmiştir. Buhârî'nin onu yalnızca istişhâd maksadıyla zikretmesi de bu gerekçeye bağlanmıştır.[356] Bununla birlikte bazı hadis imamları bu yaklaşımı eleştirmiş, rivâyetlerini genel anlamda sahih ve güvenilir kabul etmişlerdir.[357] Ömrünün son döneminde bazı münker rivâyetlerde bulunması nedeniyle hafızasında kusur görüldüğü, bu sebeple isnad tenkidi açısından temkinli yaklaşılması gerektiği ifade edilmiştir.[358]

Rivâyetlerini belli başlıklar altında tasnif ettiği bilinen Hammâd'a kaynaklarda, *el-Avâlî fi'l-hadîs, Kitâbü's-Sünen* ve *Kitâbu Kays b. Saʿd* gibi eserler nispet edilir.[359] Zehebî, bu çalışmaları dolayısıyla onu erken dönem musannifleri arasında sayar.[360] Özellikle *Kitâbü's-Sünen* adlı çalışmasının, hadislerin fıkhî konulara göre tasnif edildiği ve sistematik bir derleme niteliği taşıdığı ifade edilir. Bazı araştırmalara göre Zehebî'nin *el-Musannef* adını verdiği derleme de bu esere işaret etmektedir.[361]

---

[351] İclî, *es-Sikât*, C. 1, 319; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 3, 142; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 260.

[352] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 262; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 94.

[353] Zehebî, *Siyer*, C. 7, 445.

[354] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 260.

[355] A.g.e., C. 7, 264.

[356] Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15/488; Zehebî, *Siyer*, C. 7, 452.

[357] İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 2, 348.

[358] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 3, 140.

[359] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 279; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2 Cilt (Dârü'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî: Beyrut, t.y.), C. 1, 334.

[360] Zehebî, *Siyer*, C. 7, 447; *Tezkire*, C. 1, 203.

[361] el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, 40.

Basra hadis-fıkıh çevresinde yetişen Hammâd b. Seleme, ilim tahsilini yalnızca hadis rivâyetiyle sınırlamamış, Kur'ân, Sünnet, sahâbe uygulamaları ve tâbiîn büyüklerinin örnekliğini merkeze alan fıkhî bir anlayış benimsemiştir. Ayrıca, dönemin ilim merkezlerinin kimler etrafında şekillendiğine dair yapılan değerlendirmelerde, "ilim yedi kişi arasında döner" ifadesiyle adı geçenler arasında Hammâd b. Seleme'nin de yer aldığı belirtilir.[362]

Hadis hafızası ve fıkıh vukûfunun yanında fetvâ ehliyetiyle de tanınan Hammâd, bazı kaynaklarda "Basra müftüsü" olarak nitelenmiştir.[363] Nitekim kaynaklarda Hammâd b. Seleme'ye bazı fetvâlar ve fıkhî görüşler nispet edilmiştir. Ondan nakledilen bazı görüşler şöyledir:

- Hammâd b. Seleme'ye, "Cehmî'nin arkasında namaz kılar mısın?" denildi. "Hayır! Kaderî'nin de Râfizî'nin de arkasında kılmam." dedi.

- Kur'ân'da kasten hata yapan (*lahn*) bidatçidir, bilmeden yapan ise te'dîb olunur.

- Besmele açıktan okunmaz. Fâtiha da müstakil olarak Kur'ân'dan bir âyettir.[364]

3.1.17. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem Ebû İsmâîl el-Ezrak el-Ezdî (ö. 179/795)

Ebû İsmâîl künyesiyle tanınan Hammâd b. Zeyd, hicrî 98/717 yılı civarında Basra'da doğmuştur.[365] Dedesi Dirhem, Sicistanlı bir esir, babası Zeyd ise Cerîr b. Hâzim ailesinin kölesiyken âzat edildiğinden "İbn Hâzim mevlâsı" olarak anılmıştır.[366] Mevlâsı olduğu Ezd kabilesine nisbetle "el-Ezdî", Basra'daki Cehdam mahallesinde oturması sebebiyle "el-Cehdamî" nispeleri taşır.[367] Gözlerindeki mavilik sebebiyle "el-

[362] Zehebî, *Siyer*, C. 7, 94.

[363] Zehebî, *Tezkire*, C. 1, 202.

[364] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, 128; Ebû Nuaym, *Hilye*, C. 6, 267; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 8, 290.

[365] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 252; Zehebî, *Tezkire*, C. 1, 229.

[366] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 287; Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*, C. 1, 199.

[367] İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 157; İbn Mencûye, *Ricâlü Sahîhi Müslim,* C. 1, 155; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 239.

Ezrak" diye de bilinir.[368] Hammâd b. Zeyd, hicrî 179/795 yılında, Ramazan ayının sonuna doğru Basra'da vefat etmiştir.[369]

Basra hadis mektebinin önde gelen temsilcilerinden sayılan Hammâd b. Zeyd, hafıza gücü ve rivâyet alanındaki yetkinliğiyle tanınmıştır. Hadis öğrenme arzusu doğrultusunda eğitimine Basra'da başlayan Hammâd, dönemin önde gelen hadisçilerinden Eyyûb es-Sahtiyânî'nin ilim meclisine uzun yıllar devam etmiş ve bu hocasından çokça istifade etmiş[370] ve onun güvenilir talebelerinden biri olarak anılmıştır.[371]

Kendilerinden rivâyette bulunduğu isimler arasında Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Âsım el-Ahvel (ö. 142/759) ve Yahyâ b. Saʿîd el-Ensârî (ö. 143/760) gibi tâbiîn âlimleri bulunan Hammâd, ayrıca Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Şuʿbe b. el-Haccâc (ö. 160/776) ve Leys b. Saʿd (ö. 175/791) gibi muhaddislerden de hadis almıştır.[372] Ondan hadis aktaranlar arasında ise Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Vekîʿ b. Cerrâh (ö. 197/812), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813), Yahyâ b. Saʿîd el-Kattân (ö. 198/813), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Süleymân b. Harb (ö. 224/839), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) ve Kuteybe b. Saʿîd (ö. 240/854) gibi muhaddisler yer alır.[373] Hammâd b. Zeyd'in rivâyetleri yalnızca Kütüb-i Sitte ile sınırlı kalmamış, farklı hadis kaynaklarında da yer almıştır.[374]

Hammâd, "hâfız", "muhaddis", "imâm", "kesîru'l-hadîs (çokça rivâyette bulunan)", "fıkıh ehli" ve "güvenilir" gibi vasıflarla övülmüş ve münekkitler tarafından güvenilir

[368] İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Zehebî, *el-Kâşif*, C. 1, 349.

[369] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 287.

[370] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 247, 248; Zehebî, *Siyer*, C. 7, 459.

[371] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 247, 248; Zehebî, *Siyer*, C. 7, 459.

[372] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 240-242; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 480.

[373] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 242-244.

[374] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 252; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 295.

bir râvi olarak kabul edilmiştir.[375] Ümmî olduğu iddialarına karşın, bazı kaynaklarda onun, hocası İbrâhim'in yanında yazı yazarken görüldüğü, hatta Eyyûb es-Sahtiyânî'nin yanında not tutan tek öğrencisinin o olduğu belirtilmiştir.[376] Bu rivâyetler, hem okuma-yazma bildiğini hem de görme kaybının daha sonraki dönemlerde vuku bulduğunu göstermektedir.[377] Kendisine ait yaklaşık dört bin hadisi ezberinden rivâyet ettiği kaydedilmiştir.[378]

Basra'da ehl-i hadîsin fukahâsı arasında öne çıkan Hammâd b. Zeyd, hadis hâfızasıyla beraber fetvâ ehliyetiyle de anılmıştır. Eyyûb es-Sahtiyânî'nin amelî fıkıhtaki yöntemini özümsediği, böylece "fetvâ sorulacak güvenilir isimler" arasında gösterildiği kaydedilir.[379] Kaynaklar, Eyyûb'tan naklettiği rivâyetlerdeki isabeti sayesinde onun Basra çevresinde sünnet temelli fıkıh anlayışına yön veren başlıca otorite olduğunu belirtir.[380] Nitekim ondan hadis rivâyet eden büyük muhaddislerin, yalnızca rivâyet değil, fıkhî hüküm çıkarma konusunda da onun görüşlerine müracaat etmesi bu konumunu pekiştirir.[381] Hammâd b. Zeyd'in günümüze ulaşan müstakil bir fıkıh eseri bulunmamakla birlikte, onun rivâyetleri ve görüşleri daha çok talebeleri vasıtasıyla sonraki literatüre intikal etmiş[382] ve kaynaklarda kendisine bazı fıkhî görüşler nispet edilmiştir. Ondan nakledilen bazı görüşler şöyledir:

- Hammad b. Zeyd'e, "Ey Ebû İsmail! Bizim bir imamımız var, 'Kur'ân mahlûktur (yaratılmıştır)' diyor. Onun arkasında namaz kılayım mı?" diye sordum. O da şöyle cevap verdi: "Hayır, kesinlikle (onun arkasında namaz kılma) ve hiçbir şekilde bunu kabul etme."

---

[375] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 287; Zehebî, *Siyer*, C. 7, 456; *Tezkire*, C. 1, 228; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 294.

[376] Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 2, 201; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 481.

[377] Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 2, 215; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 250.

[378] İclî, *es-Sikât*, C. 1, 319; Zehebî, *Siyer*, C. 7, 458; Mizzî, *Tehzîb*, C. 7, 252.

[379] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 247-250; Zehebî, *Siyer*, C. 7, 459.

[380] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 7, 247.

[381] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 6, 217; 259; Fesevî, *el-Maʿrife*, C. 2, 793.

[382] İclî, *es-Sikât*, C. 1, 319.

- Eğer biri "Ali, Osman'dan daha faziletlidir" derse şüphesiz ki o, "Resûlullah'ın ashabı ihanet etti" demiş olur.

- Hammad b. Zeyd şöyle demiştir: "Ebû Hanîfe'nin huzurundaydım. Kendisine vitir namazı hakkında soru soruldu, 'Farzdır.' Dedi. Ben de: 'Namazlar kaç vakittir?' diye sordum, 'Beş vakittir.' dedi. Ben de: '(Madem öyle) peki vitir?' dedim. Yine de [muhtemelen bu namazın vacip olduğunu ve terkinin uygun olmayacağını kastederek] 'Farzdır.' dedi."[383]

3.1.18. Abdurrahmân b. Mehdî b. Hassân Ebû Saîd el-Basrî el-Anberî (ö. 198/813-14)

Ebû Saîd künyesiyle tanınan Abdurrahmân b. Mehdî, hicrî 135/752 veya 136/711 yılı civarında muhtemelen Basra'da doğmuştur.[384] Ezd kabilesinin (Benî Anber) âzâdlısı olan Abdurrahman, geçimini inci ticaretiyle sağladığı için el-Lüʾlüʾî, Basrada doğduğu için ise el-Basrî nisbeleriyle anılmıştır.[385] Babası Mehdî ile dedesi Hassân'ın Basra Camii'nde hadis halkasının bulunduğu, ayrıca değirmencilik yaptıkları kaydedilir.[386] Çocukluk yıllarında Kur'ân'ı hıfzetmiş, kıraat öğrenmiş, on beş yaşından itibaren hadis ilmine yönelmiştir.[387] Abdurrahman, 198/814 yılında, altmış üç yaşındayken vefat etmiştir.[388]

---

[383] Ebû Nuʿaym, *Hilye*, C. 6, 258, 259; Fesevî, *el-Maʿrife*, C. 2, 793.

[384] Abdurrahman b. Amr b. Abdullah b. Safvân Ebû Zurʿa ed-Dımaşkî, *Târîḫu Ebî Zurʿa ed-Dımaşkî*, thk. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kûcânî (Dımaşk: Mecmaʿu'l-Luga el-Arabiyye, 1982), 303; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 5, 354.

[385] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 299; Ebû Saʿd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Semʿânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 1. bs., C. 5 (Dârü'l-Fikr, Beyrut 1408/1988), 145, 146.

[386] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 1, 238; Kâdî ʿIyâd, Ebû'l-Fadl İyâd b. Mûsâ b. İyâd el-Yahsubî es-Sebtî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, C. 1 (Dâru'l-Ensâr: Beyrut-İstanbul, 2010), 235.

[387] Mücteba Uğur, "Abdurrahmân b. Mehdî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/167.

[388] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 299; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 11, 522.

İlim tahsiline Basra'da başlayıp daha sonra Kûfe, Bağdat, Mekke, Medîne ve Isfehan gibi dönemin önemli ilim merkezlerine rıhleler gerçekleştiren[389] Abdurrahman b. Mehdî'nin başlıca hocaları arasında Şuʿbe b. el-Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Seleme ve Hammâd b. Zeyd gibi isimler yer alır.[390] Ayrıca el-Muğîre b. Miksem (ö. 136/753), Ebân b. Teğlib (ö. 141/758-59), Hasan b. ʿÂmire (ö. 150/767), Hüseyin el-Muʿallim (ö. 160/777), Zekeriyyâ es-Sâbî (ö. 160/777), Zâʾide b. Kudâme (ö. 161/778) ve Fudayl b. ʿİyâd (ö. 187/803) gibi muhaddislerden de istifade etmiştir.[391] Ondan rivâyette bulunanlar arasında ise Vekîʿ b. Cerrah (ö. 197/812), Yahyâ b. Maʿîn (ö. 233/848), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi isimler bulunmaktadır.[392] Ayrıca Abdürrezzâk es-Sanʿânî (ö. 211/826), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Kuteybe b. Saʿîd (ö. 240/854) ve İbn Ebî Ömer (ö. 243/857) gibi râvilerin de kendisinden faydalandığı aktarılmıştır.[393]

Kendisi hakkında "hüccet", "imâm", "emîn (güven duyulan kimse)" ve "müttakî (takva sahibi)" gibi vasıflar zikredilmiş,[394] ayrıca münekkitler nezdinde "sika (güvenilir)" bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[395] Rivâyet ettiği hadislerin çoğu sahih kabul edilmiş, sened zincirinde herhangi bir râvi hakkında tereddüt yaşadığında hadisi rivâyet etmekten kaçınmıştır.[396] Abdurrahmân b. Mehdî, yalnızca nakil yapmakla yetinmemiş, râvilerin adâlet ve zabt durumlarını da araştırmış[397] ve bu alanda dönemin en güvenilir

[389] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 205; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 10, 240; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 272.

[390] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 197-198; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 6, 154.

[391] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 18, 128-129; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 5, 229.

[392] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 193. İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 8, 440.

[393] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 199; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 6, 154-155.

[394] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 5, 229-230; Zehebî, *Tezkire*, C. 1, 343; Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lüğat*, C. 2 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 2010), 304.

[395] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 197; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 6, 154.

[396] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 8, 439.

[397] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 18, 127; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 5, 229.

otoritelerinden biri olarak görülmüştür.[398] Abdurrahmân'ın rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak birçok hadis kaynağında yer almıştır.[399]

Abdurrahman, hadisleri konu başlıklarına göre tasnif eden muhaddislerden biri olarak kabul edilmiş, bu yönüyle musannifler arasında anılmıştır.[400] O, genelde Basra'daki ilmi birikimden yararlanmış, bu konuda en çok istifade ettiği hocalar arasında Eyyûb es-Sahtiyânî ve Hammâd b. Zeyd yer almıştır.[401] Ayrıca Mâlik b. Enes ve İbn Cüreyc gibi fakihlerden de faydalanmıştır.[402]

Abdurrahmân'ın, "Güvenilir kimselerden duyulan bilgiler dışında herhangi kimsenin din ile ilgili konuşması haramdır" ve benzer şekilde "Güvenilir bir kişiden rivâyet ettiği dışında bir kişiye dini meselelerde fetvâ vermesi haramdır" demesi, fıkhî meselelerde sadece sağlam senedle gelen bilgilerin kullanılabileceği görüşünde olduğunu gösterir.[403] Nitekim, Ali b. el-Medînî ve bazı arkadaşlarıyla birlikte hac meselelerini konuştuğu bir mecliste, o, her bir meseleye dair bir veya iki hadis zikretmiş, ardından "Bu konuda Mâlik'e sordum, şu cevabı verdi" veya "Süfyân'a sordum, şöyle dedi" diyerek meseleleri hadisle ve fukahanın görüşleriyle temellendirmiştir.[404] Özellikle Mâlik, Süfyân es-Sevrî ve Zührî gibi isimlerden fıkhî görüşler rivâyet eden İbn Mehdî'nin, fukahâ-i seb'a'nın mirasını taşıdığı nakledilmiş[405] ayrıca Ahmed b. Hanbel ise onun, fıkıh ilminde çağdaşı olan Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan daha üstün olduğunu belirtmiştir.[406]

---

[398] Zehebî, *Mîzânu'l-iʿtidâl*, C. 2, 608.

[399] Mizzî, *Tehzîb*, C. 2, 228; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 273.

[400] Muhammed b. Caʿfer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe li-Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sünneti'l-Müşerrefe*, thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî (Beyrut: Dârü'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1421/2000), 40; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 197.

[401] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 18, 129.

[402] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 18, 129.

[403] Ebû Nuaym, *Hilye*, C. 9, 3-5.

[404] Hatîb, *Târîhu Bağdâd,* C. 10, 246.

[405] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 1, 252.

[406] Beyhakî, *Menâkıbü'ş-Şâfiʿî*, C. 10, 242.

Menâsik konularında yaklaşık otuz hadisi senetleriyle birlikte rivâyet eden İbn Mehdî, bu hadislere dair farklı âlimlerden aldığı değerlendirmeleri de aktarmıştır.[407] Bazı meselelerde hocası Süfyân es-Sevrî'ye muhalefet edip, kendi görüşlerini ortaya koyduğu [408] bazen de Malik'in görüşünü Basra'daki yaygın görüşe tercih ettiği de görülmüştür. Nitekim Basra'daki genel kanaat farklı olmasına rağmen Fâtıma bint Kays hadisini temel alarak, bir kölenin nesepçe daha üst seviyedeki biriyle denk evlilik yapabileceğini belirtmiştir.[409] Kaynaklarda İbn Mehdî'ye nispet edilen diğer görüşlerden bazıları da şöyledir:

- Minâ'da bulunan Mekke halkının namazı kasr etmesinde beis yoktur.

- İbn Mehdi'ye "Bir kimse gerdeğe girdiğinde (eşine kavuştuğunda) birkaç gün cemaati terk edebilir mi?" diye soruldu, "Hayır, bir tek namaz için bile (terk edemez)." dedi. Başka bir rivâyette, "Aile meşgalesi kendisini oyalayan bir kimse, günlerce cemaatle namazı bırakabilir mi?" diye sorulmuş, "Hayır, bir tek namaz bile olmaz." diye karşılık vermiştir.

- İbn Mehdî'ye göre, hacamat orucu bozar ve o orucun kazası gerekir.[410]

3.1.19. Yahyâ b. Saʿîd el-Kattân Ebû Saîd et-Temîmî el-Basrî (ö. 198/813)

Ebû Saʿîd künyesiyle tanınan Yahyâ b. Saʿîd el-Kattân, hicrî 120/738 yılı civarında Basra'da doğmuştur. Benî Temîm'in âzatlıları arasında yer aldığı için Temîmî nisbesiyle anılmış, ancak "Üzerimde velâ iddiasında bulunacak kimse yoktur" diyerek mevlâ bağını reddetmiştir.[411] Geçimini pamuk ticaretiyle sağladığı için "el-Kattân", gözündeki şaşılıktan dolayı ise "el-Ahvel" lakabıyla tanınmıştır.[412] Yahyâ el-Kattân,

[407] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 10, 246.

[408] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 1, 256.

[409] Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmûʿ şerhu'l-Mühezzeb,* C. 16 (Dâru'l-Fikr: Beyrut, t.y.), 178.

[410] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Tirmizî, *es-Sünen*, C. 2, 184; Ebû Nuaym, *Hilye*, C. 13, 9; Beyhakî, *Menâkıbü'ş-Şâfiʿî*, C. 1, 231.

[411] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 31, 329-30.

[412] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 31, 329-30.

hayatı boyunca Basra'dan ayrılmamış, hicrî 198/813 yılında bir cuma günü burada vefat etmiştir.[413]

Bağdat, Kûfe ve Mekke gibi merkezlere defalarca rıhle yapan Yahyâ, başta meclisine yirmi yıl devam ettiği hocası Şuʿbe b. el-Haccâc (ö. 160/776-77) olmak üzere[414] Misʿar b. Kidâm (ö. 155/772), İbn Ebî Arûbe (ö. 156/773), Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Hüşeym b. Beşîr (ö. 183/799) gibi muhaddislerden rivâyette bulunmuştur.[415] Ondan rivâyette bulunan talebeleri arasında ise Abdurrahman b. Bişr (ö. 232/846), Yahyâ b. Maʿîn (ö. 233/848), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234/848), İshak b. Râhûye (ö. 238/853) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi önemli muhaddisler bulunmaktadır. Ayrıca, oğlu Muhammed ile torunu Ahmed b. Muhammed'in de ondan hadis aldığı kaydedilmiştir.[416] Yahyâ el-Kattân'ın rivâyetleri Kütüb-i Sitte'de ve muhtelif birçok hadis kaynağında yer almıştır.[417]

Hafızası, isnâd bilgisi ve ricâl ilmine vukufu, rivâyetlerinde titiz davranması ve yalnızca güvenilir râvilerden nakil yapması sebebiyle cerh-taʿdîl alanında otorite kabul edilmiştir.[418] Hadis ilmindeki titizliği sebebiyle, kaynaklarda kendisi hakkında "Seyyidü'l-huffâz (hâfız unvanına sahip alimlerin efendisi)" ve "imâm" gibi vasıflar kullanılmıştır.[419]

Yahyâ b. Saîd, hadis ilmindeki birikimi ve cerh-taʿdîl alanındaki üstün konumunun yanı sıra, aynı zamanda fakih bir muhaddis olarak da değerlendirilir.[420] Nas bulunmayan meselelerde Ebû Hanîfe'nin görüşlerine yönelmiş olması, fıkhî

[413] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 294.

[414] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 176-77.

[415] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 31, 329-43.

[416] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 6, 135-137; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 14, 137.

[417] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 7, 611; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 177; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 274.

[418] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 1, 232-33.

[419] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 175; *Tezkire,* C. 1, 298.

[420] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 176; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 14, 138.

yaklaşımında dikkat çeken bir husustur.[421] Aynı zamanda hadis tenkidi sırasında yalnızca râvilere değil ilgili rivâyetlerin dayandığı amellerin geçerliliğine de dikkat çekmiş olması, onun rivâyet-fıkıh, diğer bir ifadeyle rivâyet-amel ilişkisini dikkate alan bir muhaddis-fakih olduğuna delalet eder.[422] Nitekim kaynaklarda münekkit vasfının yanı sıra Basra ilim çevresinde fetvâ ehliyetine sahip bir muhaddis olarak zikredilmesi de aynı bağlamda değerlendirilebilir.[423] Kaynaklarda Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a nispet edilen bazı fikhî görüşler şöyledir:

- Elde mevcut olmayan malın satışı câiz değildir, buna karşılık selem (zimmette taahhütlü, vadeli satım) câizdir.

- Musarrât (sütü bol görünsün diye memeleri bir müddet iple bağlı tutulan) hayvanı satın alan kimse, dilerse o hayvanı iâde eder ve bir sâ hurma verir, dilerse muhayyerlik hakkını kullanmayıp hayvanı tutar.

- Bir köleyi satın alıp ondan istifade ettikten sonra ayıp ortaya çıkarsa istifade, damân (sorumluluk) karşılığında müşteride kalır, iade hâlinde menfaat geri alınmaz.[424]

3.2. Kadılık Görevi Üstlenen Muhaddis-Fakihler

Yukarıda genel olarak fıkhî yönleriyle öne çıkan muhaddis-fakihler ele alınmıştı. Bu başlık altında ise aynı gruba mensup olup kadılık görevi üstlenen sekiz muhaddis-fakih tetkik edilecektir. Bu kısımda ana hatlarıyla ilgili şahısların biyografik bilgilerine, bazı hoca ve talebelerine, rivâyetlerinin hangi kaynaklarda yer aldığına ve fetvalarına/fıkhî görüşlerine yer verilecektir.

3.2.1. Ebû Mûsâ el-Eşʿarî, Abdullah b. Kays b. Süleym (ö. 42/662-63)

Eşʿar kabilesine mensup olan Ebû Mûsâ el-Eşʿarî aslen Yemenlidir. Annesi Zabye (Tufye) bint Vehb Medine'ye hicret edip orada vefat eden sahâbedendir. Ebû Mûsâ'nın, Hz. Peygamber'in risâlet haberini alınca hemen İslâm'ı kabul ettiği aktarılmıştır. Onunla ilk karşılaşması Hayber'in fethi esnasında gerçekleşmiş, bu

[421] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 176; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 1, 36.

[422] Hatîb, *el-Kifâye*, 86-87, 128-29.

[423] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 6, 135; Zehebî, *Tezkire*, C. 1, 298.

[424] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Ahmed b. Hanbel, *Mesâil*, C. 2, 262, 263, 264.

görüşmede Hz. Peygamber, hicretinden dolayı kendisini kutlamış ve onu iki hicret sevabıyla müjdelemiştir.[425]

Ebû Mûsâ el-Eşʿarî'nin, Hz. Peygamber tarafından Yemen'e zekât toplamakla görevli memur olarak gönderildiği[426] ve bu vazifesini Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti boyunca da sürdürdüğü nakledilmektedir.[427] Ardından halka hem dinî bilgiler öğretmek hem de bölgenin idarî işleri yürütmek üzere Hz. Ömer tarafından Basra valiliğine tayin edilen Ebû Mûsâ,[428] bu görevini, Hz. Osman tarafından azledilinceye dek ifa etmiştir.[429] Daha sonra yine Hz. Osman tarafından bu kez Kûfe'ye vali olarak atanmış, Hz. Ali'nin hilâfet dönemine kadar da bu görevi üstlenmiştir.[430] Valiliği süresince çeşitli şehirlerin fethinde önemli katkıları olmuştur. Sıffîn Savaşı esnasında yaşanan hakem tayini meselesinde ise Hz. Ali tarafından temsilci olarak seçilmiştir.[431] Bu gelişmelerin ardından siyasetten ve yöneticilikten uzak durmuş ve daha sakin, münzevî bir hayatı tercih etmiştir.[432] Hayatı boyunca çeşitli resmî görevler üstlenmiş olsa da zühd ve takvâ anlayışıyla öne çıkmış, Allah'a olan bağlılığını dünyevî makamlardan üstün tutmuş ve mütevazı yaşam tarzıyla çevresindekilere örnek olmuştur.[433] Ebû Mûsâ'nın vefat yeri ve tarihi hakkında farklı bilgiler bulunmakla birlikte, genel kabul gören rivâyet onun 42/663 yılında Kûfe'de vefat ettiğidir.[434]

---

[425] Zehebî, *Siyer*, C. 2, 384; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 10/191.

[426] Zehebî, *Siyer*, C. 2, 381; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. 4, 120.

[427] Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", 10/191; Çelik, "Basra'da Hadis", 82.

[428] Zehebî, *Siyer*, C. 2, 383; İbn Hacer, *el-İsâbe,* C. 4, 120.

[429] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 729; İbn Hacer, *el-İsâbe,* C. 4, 119.

[430] İbn Abdilberr, *el-İstîʿâb*, C. 3; 980; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 729.

[431] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 729; Zehebî, *Siyer*, C. 2, 390-91; İbn Hacer, *el-İsâbe,* C. 4, 120.

[432] Zehebî, *Siyer*, C. 2, 394; İbn Hacer, *el-İsâbe,* C. 4, 119.

[433] Zehebî, *Siyer*, C. 2, 396; Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", 10/191.

[434] İbn Abdilberr, *el-İstîʿâb*, C. 3, 980-81; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 730; Mizzî, *Tehzîb*, C. 15, 452-53.

Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber'den doğrudan aktardığı rivâyetlerin yanı sıra, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Muâz b. Cebel (ö. 18/639), Übeyy b. Kâʿb (ö. 30/650), Abdullah b. Mesʿûd (ö. 32/652), Hz. Osman (ö. 35/656), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657) ve Hz. Ali (ö. 40/661) gibi sahâbîlerden de hadis nakletmiştir.[435] Kendisinden de Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711) gibi sahâbîlerin yanı sıra çocukları ile birlikte Sâbit b. Kays (ö. 12/633), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714), Ebû Osman en-Nehdî (ö. 95/714) ve Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) gibi tâbiîn âlimleri hadis aktarmıştır.[436] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere muhtelif hadis kaynaklarında yer almaktadır.[437]

O, hadis rivâyetiyle temayüz ettiği gibi fetvâ verme faaliyetiyle de öne çıkmış bir sahabîdir. Nitekim, Ebû Mûsâ bizzat Hz. Peygamber'den fetvâ verme yetkisi almıştır. Allah Resûlü hayattayken Hz. Ömer, Hz. Ali ve Muâz ile birlikte Mescid-i Nebevî'de onun da fetvâ verdiği ve bu dört kişi dışında başka kimsenin fetvâ vermediği aktarılmaktadır.[438] Basra halkına Kur'ân ve fıkıh ilimlerini talim ettiği ifade edilen Ebû Mûsa hakkında[439] Mesrûk şöyle der: "Hz. Peygamber'den sonra fetvâ veren altı sahabî vardır; bunlar Ömer, Ali, İbn Mesud, Übey, Zeyd ve Ebû Mûsa'dır."[440] Şa'bi'den aktarılan benzer bir rivâyette ise ilmin, aralarında Ebû Mûsâ'nın da bulunduğu altı kişiden alınacağına dair bir ifade bulunmaktadır.[441] Bu altı kişi arasında Hz. Ömer, İbn Mesud ve Zeyd ile Hz. Ali, Übey ve Ebû Mûsa'nın ilimlerinin kendi aralarında benzerlik gösterdiği aktarılmıştır.[442] Nitekim Esved b. Yezid de Ebû Mûsâ'nın

[435] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 15, 448; İbn Hacer, *Tehzîb,* C. 2, 405.

[436] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 15, 448; Zehebî, *Siyer*, C. 2, 380-381; İbn Hacer, *Tehzîb,* C. 2, 405.

[437] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 34, 331; Zehebî, *Siyer*, C. 2, 399-400; Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", 10/191.

[438] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. 32, 66; Zehebî, *Siyer*, C. 2, 389.

[439] Zehebî, *Siyer*, C. 2, 383; İbn Hacer, *el-İsâbe,* C. 4, 120.

[440] Zehebî, *Siyer*, C. 2, 388.

[441] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. 32, 65; Zehebî, *Siyer*, C. 2, 389; İbn Hacer, *el-İsâbe,* C. 2, 360.

[442] Zehebî, *Siyer*, C. 2, 389.

ilminden bahsederken "Kûfe'de Ali ve Ebû Mûsâ'dan daha bilgili birini görmedim"[443] demiş ve onları birlikte zikretmiştir.

Hasan-ı Basrî, Basralılara Kur'ân ve fıkıh talim eden Ebû Mûsâ'nın halka önemli faydalar sağladığını ve Basra'ya ondan daha üstün bir kişinin gelmediğini ifade etmiştir.[444] Ayrıca fetvâlarının küçük bir risalede toplandığı belirtilen Ebû Mûsâ'nın, "Bir hâkimin, hakikatin gün ışığı gibi netleşmeden hüküm vermesi uygun değildir" ifadesini sıkça dile getirdiği kaydedilir.[445] Kaynaklarda yer alan Ebû Musa'ya ait bazı görüşleri şöyledir:

- Vakti kaçırılan namaz hatırlanınca hemen kılınır.

- Safvân b. Muhriz el-Mâzinî şöyle demiştir: "Yağmurlu bir günde bize ikindi namazını Ebû Mûsâ el-Eşarî kıldırdı. Hava açılınca, meğer namazı vaktinin dışında kıldırmış olduğu ortaya çıktı, bunun üzerine namazı iade etti."

- Hasen el-Basrî şöyle demiştir: "Karısını bir talâkla boşamış bir adam, davasını Ebû Mûsâ el-Eşarî'ye taşıdı. Kadın, üç hayzın sonunda temizlenmek üzere gusül yerine (hamama) girmişti. Adam, onun gusül yerinde bulunduğu sırada rücû ettiğini (onu geri aldığını) şahit tutarak ilan etti ve kadına da bunu işittirdi. Ebû Mûsâ, aralarında hüküm vererek kadına 'Allah adına (doğru söylemesi için) yemin ettirdi, rücû (kocasının kendisini geri aldığını söylemesi) gusül bitmeden önce vâki olmamış mıdır?' diye sordu. Kadın, su ile tamamen temizlenmeden önce kocasının rücû ettiğini ikrar edince Ebû Mûsâ kadını kocasına iade etti."[446]

3.2.2. İmrân b. Husayn Ebû Nüceyd el-Huzâî el-Ezdî (ö. 52/672)

Ebû Nüceyd İmrân b. Husayn el-Huzâî'nin, Hayber'in fethi sırasında (7/628) İslâm'ı kabul ettiği nakledilmektedir.[447] Hz. Peygamber'le birlikte birçok askerî sefere katılan İmrân, vefatından sonra da Medine ile olan bağını sürdürmüş, hilâfet dönemlerinde

[443] Zehebî, *Siyer*, C. 2, 388.

[444] Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", 10/191.

[445] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 5, 190-95.

[446] Mezkûr rivâyetler için sırasıyla bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. 4, 9; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 2, 235; C. 6, 317.

[447] İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. 4, 601; *Tehzîb*, C. 8, 126.

çeşitli resmî görevlerde bulunmuştur.[448] Emevîlerce idarî makamlara getirilmiş olmasına rağmen, siyasî karışıklıkların yoğunlaştığı dönemlerde tarafsız kalmayı tercih etmiş, özellikle Hz. Ali'ye karşı girişilen iç savaş esnasında herhangi bir tarafa meyletmemiştir.[449] İmrân b. Husayn, Muâviye'nin halifeliği döneminde, hicrî 53/672 yılında Basra'da vefat etmiştir.[450]

İmrân b. Husayn, doğrudan Hz. Peygamber'den hadis aktarmış, bunun yanı sıra Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman ve Maʿkıl b. Yesâr (ö. 60/680) gibi sahâbîlerden de rivâyette bulunmuştur.[451] Ondan hadis nakledenler arasında oğlu Nüceyd (ö. 100/718) ile âzatlısı Atâ (ö. 114/732) dışında, Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Abdullah b. eş-Şihhîr (ö. 80/699), Ribʿî b. Hirâş (ö. 80/699), Mutarrif b. Abdullah (ö. 95/713), Şaʿbî (ö. 104/722), Ebû Recâ el-ʿUtâridî (ö. 105/723), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Abdullah b. Büreyde (ö. 115/733) gibi isimler sayılabilir.[452] Rivâyetleri, Kütüb-i Sitte'nin yanı sıra birçok hadis kaynağında yer alır.[453]

Hadis naklettiği meclislerde bazı dinleyicilerin, bu rivâyetlerin bir kısmının Kur'ân'da yer almadığı yönündeki itirazlarına karşılık, Kur'ân'ın tüm hükümleri ayrıntılı şekilde içermediğini, pek çok dinî meselenin ancak sünnet yoluyla açıklığa kavuştuğunu ifade etmiş ayrıca Hz. Peygamber'e itaati emreden ayetlerin doğrudan Kur'ân'da bulunduğunu vurgulamıştır.[454] İmrân, hadis rivâyetinde sergilediği titizlikle tanınmış, güvenilirliğinden emin olmadığı hiçbir rivâyeti nakletmemiştir. Rivâyetlerinin büyük

---

[448] İbn Saʿd, *et-Tabakât,* C. 5, 190-91.

[449] İbn Saʿd, *et-Tabakât,* C. 5, 192; Zehebî, *Siyer,* C. 2, 509; Ali Yardım, "İmrân b. Husayn", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/232-33.

[450] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 5, 190-96; İbn Kuteybe, *el-Meʿârif*, 309; İbn Hibbân, *Tarîhu's-sahâbe*, 183; Yardım, "İmrân b. Husayn", 22/232-33.

[451] Yardım, "İmrân b. Husayn", 22/232-33; Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 130.

[452] Yardım, "İmrân b. Husayn", 22/232-33; Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 130.

[453] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 16*,* 219; Zehebî, *Siyer,* C. 4, 116.

[454] Ahmed b. Amr b. Abî Âsım el-Şeybânî, *es-Sünne*, thk. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, C. 2 (Mektebetü'r-Rüşd: Riyad, t.y.), 386 ; Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, 1/109, 110; Yardım, "İmrân b. Husayn", 22/232-233.

bir kısmını ahkâm hadisleri teşkil etmekte olup özellikle miras, ibadet, temizlik ve nikâh gibi fıkhî konularda sahih nakiller kendisine isnat edilmiştir.[455]

İmrân b. Husayn, hadis rivâyetiyle temayüz etmesinin yanı sıra, fetvâ verme yetkinliğiyle de dikkat çekmiştir. Nitekim fetvâ veren sahâbîler arasında sayılan İmrân,[456] Hz. Ömer tarafından, Basralıların dinî konularda bilgilendirilmesi amacıyla görevlendirilmiş,[457] Hz. Osman döneminde ise Basra kadılığı yapmıştır.[458] Sahâbenin önde gelen fakihlerinden biri olan İmrân'a, zaman zaman Basra yöneticileri tarafından idarî sorumluluklar da tevdi edilmiş ancak o, çoğunlukla Basra Mescidi'nde kurduğu halkada ilim öğretmekle meşgul olmuştur.[459]

İmrân b. Husayn'ın Basra'daki ilim halkası, hadis ve fıkıh alanlarında çevresine yön veren bir merkez hâline gelmiştir. Kendisine yöneltilen sorularda sahâbî birikimini esas almış, sünnete dayalı görüşlerini doğrudan hadislerle temellendirmiştir.[460] Yalnızca Basra'da değil, dönemin genelinde güvenilir bir fıkıh otoritesi olarak kabul edilmiş, özellikle Basra'da "fakihlerin önde geleni" olarak anılmıştır.[461] Zekât toplama görevinde benimsediği yöntem ise bu konumunu daha açık şekilde ortaya koyar. Zira Resûlullah dönemindeki usûlü esas alarak zekâtı aynı yöntemle topladıklarını ve dağıttıklarını ifade etmiştir.[462] Bu tutumu, onun amelî sünnete özel bir ihtimam

---

[455] Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc,* thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, C. 3 (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî: Beyrut, t.y.), 189.

[456] İbn Hacer, *el-İsâbe,* C. 2, 27-28; Yardım, "İmrân b. Husayn", 22/232-33.

[457] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 5, 190-96; İbn Hacer, *el-İsâbe,* C. 2, 26; Zehebî, *Siyer*, C. 2, 508-9; Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 130.

[458] İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. 4, 585, Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 130.

[459] Yardım, "İmrân b. Husayn", 22/232.

[460] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 6, 65.

[461] Abdurrahman Muhammed Sirâc, "Dirâsetü merviyyâti's-sahâbiyyi'l-celîl İmrân b. Husayn fî müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Şeriat Fakültesi, Mekke: 1400/1980), 47-70.

[462] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, C. 2, 194; Sirâc, "Dirâsetü merviyyâti's-sahâbiyyi'l-celîl İmrân b. Husayn", 47-70.

gösterdiğini ve fıkhî yaklaşımını doğrudan nebevî uygulamalara dayandırdığını göstermektedir. Ayrıca nikâh, talâk ve sehiv secdesi gibi meselelerde verdiği fetvâlar da sünnet merkezli fıkıh anlayışının tezahürleridir.[463]

İmrân b. Husayn'ın meşhur sehiv secdesi rivâyeti ise, imamın cemaatin uyarısına kulak vererek eksik kalan rekâtı tamamlaması gerektiğini ortaya koymuştur.[464] Bu rivâyet, zamanla farklı fıkıh mezheplerinin sehiv secdesine dair yaklaşımlarını da etkilemiştir.[465] Aynı rivâyet, namaz esnasında sehven konuşmanın veya birkaç adım yürümenin namazı bozmayacağına dair görüşlerin de dayanak noktasını oluşturmuştur.[466] Kaynaklarda ona nispet edilen bazı fıkhî görüşler şöyledir:

- Kim gusül yerinde (yıkanma mekânında) idrar ederse temizlenmiş olmaz.[467]

- Bir adam İmrân b. Husayn'a sordu: "Bir kimse şahit tutmadan hanımını boşasa, sonra yine şahit tutmadan rücû etse (eşine dönse), hüküm nedir?" İmrân cevap verdi: "Sünnete aykırı biçimde boşamış ve sünnete aykırı biçimde rücû etmiştir. Boşamasına da rücûuna da şahit tutsun ve Allah'tan mağfiret dilesin."

---

[463] Beyhakî, *es-Sünen*, C. 2, 194; Sirâc, "Dirâsetü merviyyâti's-sahâbiyyi'l-celîl İmrân b. Husayn", 47-70.

[464] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. 3, 94-100; Sirâc, "Dirâsetü merviyyâti's-sahâbiyyi'l-celîl İmrân b. Husayn", 47-70.

[465] Sirâc, "Dirâsetü merviyyâti's-sahâbiyyi'l-celîl İmrân b. Husayn", 47-70.

[466] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. 3, 100; Sirâc, "Dirâsetü merviyyâti's-sahâbiyyi'l-celîl İmrân b. Husayn", 47-70.

[467] Bu durumun, suyun akıp gidemediği çukur ve küvet tarzı yerler için geçerli olduğu söylenmiştir. Suyun akıp gideceği menfezin bulunduğu yerler ise aynı hükme tabi değildir, bu hususta beis görülmemiştir. Konu hakkında bilgi için bkz. Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, C. 1, (Matbaatü'l-Medenî: Kahire, 1351/1932), 22; Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh li-şerhi'l-Câmiʿi's-sahîh*, nşr. Hasan b. Ali es-Sekâf, C. 23, (Dâru'l-Fikr: Beyrut, 1413/1992), 261.

- (Abdestli iken) benim için (tenâsül uzvuma) dokunmam ile uyluğumun iç yüzüne dokunmam aynıdır. (Yani, oraya dokunmak abdesti bozmaz.)[468]

3.2.3. Hasan-ı Basrî, Hasan b. Yesâr, mevlâ Zeyd b. Sâbit el-Basrî (ö. 110/728)

Hasan-ı Basrî, Ebû Saîd künyesiyle tanınmakta olup[469] hicrî 21 (642) yılında, Hz. Ömer'in halifeliğinin son yıllarında Medine'de dünyaya gelmiştir.[470] Babası Yesâr'ın Fars asıllı olduğu, Meysân bölgesinde Müslümanlar tarafından esir alındığı[471] ve daha sonra Zeyd b. Sâbit tarafından azat edildiği kaydedilmiştir.[472] Annesi Hayrâ'nın ise Hz. Peygamber'in hanımlarından Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) azatlısı olduğu, uzun süre onun hizmetinde bulunduğu belirtilmektedir.[473] İlgili rivâyetlere göre, Hasan-ı Basrî köle statüsünde doğmuş[474] ve bu iki azatlının evliliğinden dünyaya gelmiştir.[475] Çocukluk dönemini annesi dolayısıyla Hz. Peygamber'in hanımları ve önde gelen sahâbîler arasında geçirmiştir.[476] Ümmü Seleme tarafından emzirildiği ve bu durumun onun fasih konuşması ile hikmet ehli bir şahsiyet olarak yetişmesinde etkili olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.[477] Hasan-ı Basrî, 110/728 yılında Basra'da vefat etmiştir.[478]

---

[468] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 1, 255; C. 6, 135; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. 2, 353.

[469] İclî, *es-Sikât*, C. 1, 292.

[470] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 157; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 440; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 264.

[471] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 157; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 440.

[472] İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 440.

[473] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 157; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 440.

[474] İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 440.

[475] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 157, 158; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 2, 231.

[476] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 158; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 565; Zirikli, *el-A'lâm*, C. 2, 226.

[477] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 157; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 440.

[478] İbn Hacer, *Tehzîb,* C. 1, 482.

Henüz küçük yaşlarda Kur'ân'ı hıfzeden[479] Hasan-ı Basrî'nin, bir dönem Vâdi'l-Kurâ'da[480] ikamet ettiği kaydedilmiştir.[481] Enes b. Mâlik başta olmak üzere yaklaşık yüz yirmi sahâbiyle görüştüğü,[482] onlardan hadis dinlediği[483] ve bu sahâbîlerin birçoğunun duasını aldığı nakledilmiştir.[484] İlk dönemlerini Medine'de geçiren Hasan-ı Basrî'nin daha sonra Basra'ya yerleştiği ve ilim hayatına orada devam ettiği belirtilmektedir.[485]

Muâviye döneminde Horasan valiliğini yürüten Rebîʿ b. Ziyâd el-Hârisî'nin (ö. 53/673) resmî yazışmalarını yürüttüğü,[486] ayrıca Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği sırasında (717-720) kısa süreyle Basra kadılığı görevinde bulunduğu belirtilmektedir.[487] Zühdü, ibadeti ve vaazlarıyla dikkat çeken Hasan-ı Basrî, yöneticilere yönelik tenkitleriyle de dikkat çekmiştir.[488]

Kaynaklarda "hâfız", "imâm", "kebîru'l-ilm", "fakîhü'n-nefs" ve "şeyhu'l-İslâm" gibi sıfatlarla nitelenen Hasan-ı Basrî, hadis ilminde sika kabul edilen tâbiûn râvileri arasında yer almaktadır.[489]

---

[479] Zehebî, *Tezkire*, C. 1, 71.

[480] Bu vâdi adını, Medîne ve Şam arasında kalan birkaç köyün sıralandığı bölgeden almıştır. Bilgi için bkz. el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân*, C. 5, 345.

[481] İbn Kuteybe, *el-Meʿârif,* 440; Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997) 16/291.

[482] İbn Hibbân, *Meşâhîr,* 113; İbn Hibbân*, es-Sikât*, C. 4, 122; Uludağ, "Hasan-ı Basrî", 16/291.

[483] Zehebî, *Siyer*, C. 4, 565, 566; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 481.

[484] Hz. Ömer'in "Allahım! Onu dinde fakih kıl, onu sevdir." diye dua ettiği rivâyet edilir. Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 4, 103; Zehebî, *Siyer,* C. 4, 565.

[485] Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 482-83; Uludağ, "Hasan-ı Basrî", 16/291.

[486] İbn Kuteybe, *el-Meʿârif,* 441.

[487] Taberi, *Târîh*, C. 4, 61.

[488] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 158; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 71.

[489] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 158; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 4, 122, 123; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C. 4, 17.

O, Amr b. Tağlib (ö. 20/641), Esved b. Serîʿ (ö. 40/660), Semüre b. Cündeb (ö. 58/678), Mugîre b. Şuʿbe (ö. 50/670), Abdurrahmân b. Semüre (ö. 50/670), Hz. Osmân, Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692-93), Enes b. Mâlik, İmrân b. Husayn gibi sahâbîlerden hadis işitmiştir.[490] Onun ilminden faydalananlar arasında Eyyûb es-Sahtiyânî, Katâde b. Diâme, Mâlik b. Dînâr (ö. 130/747), Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756-57) ve Humeyd et-Tavîl (ö. 142/759) gibi birçok tâbiî yer alır.[491] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere birçok hadis kaynağında yer almıştır.[492]

Hasan-ı Basrî, sadece hadis nakliyle değil, aynı zamanda fıkhî birikimiyle de ön plana çıkmıştır.[493] Nitekim Katâde'nin kanaatine göre o, helâl ve harama dair meselelerde insanların en âlimidir.[494] Onun fetvâ usulüne bir rivâyette, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Hasan-ı Basrî'ye, fetvâlarının tamamının işittiği bir hadîse dayanıp dayanmadığını sormuş, o da "Vallahi, fetvâ verdiğimiz meselelerin hepsi işittiğimiz hadislere dayanmıyor. Ancak bizim re'yimiz, halkın kendi görüşlerinden daha hayırlıdır" cevabını vermiştir.[495] Bu ifade, onun re'ye verdiği önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Haccâc el-Esved'in (ö. 130/747) aktardığına göre bir adam, Hasan'ın dünyaya karşı ilgisizliğini, İbn Sîrîn'in sakınma anlayışını, Âmir b. Abdülkays'ın (ö. 55/675) ibadet hayatını ve Saîd b. el-Müseyyeb'in fıkhî bilgisini kendisinde toplamayı temenni etmiş, böylece onlara duyduğu hayranlığı ifade etmiştir. Bu söz üzerine orada bulunanlar, zikredilen tüm bu meziyetlerin Hasan-ı Basrî'nin şahsında toplandığı kanaatinde olduklarını belirtmişlerdir.[496] Kadılık görevi ve ve fetvâ verme ehliyetiyle tâbiîn nesli

---

[490] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 6, 97-99; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 565; *Tezkire*, C. 1, 71; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, C. 12, 190; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 388.

[491] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 6, s. 99-102; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 566; *Tezkire*, C. 1, 71; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, C. 12, 190; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 388.

[492] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 6, 127; Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 243.

[493] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 160-172.

[494] A.g.e., C. 9, 163.

[495] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 166.

[496] A.g.e., C. 9, 166; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 577.

içinde mümtaz bir yere sahip olduğu belirtilen[497] Hasan'ın fetvâları kaynaklarda yer almaktadır. Ondan nakledilen bazı fetvâlar şöyledir:

- Her kim selef/selem akdi (vadeli malın peşin bedelle satımı işlemi) yaparsa rehîn de almaz, kefil de almaz.

– Cünüp kimsenin mescidde durup beklemesi caiz değildir.

– Kullanımda olan ziynet eşyasında -altın/gümüş fark etmeksizin- zekât vaciptir.[498]

3.2.4. İbn Sîrîn, Muhammed b. Sîrîn el-Ensârî, mevlâ Enes b. Mâlik el-Basrî (ö. 110/728)

Ebû Bekir künyesiyle tanınan Muhammed b. Sîrîn, 34/654 yılında Basra'da doğdu.[499] Enes b. Mâlik ile İbn Sîrîn'in babası arasındaki mükatebe bağı sebebiyle İbn Sîrîn "el-Ensârî" nisbesiyle anılmıştır. İbn Sîrîn'in annesi Safiyye ise, Hz. Ebû Bekir'in azatlısıdır.[500] Böylece İbn Sîrîn'in hem baba hem anne tarafından velâ yoluyla sahâbî ailelerine mensup olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Sîrîn, geçimini ticaretle sağlamış,[501] hayatının son döneminde borçları nedeniyle hapsedilmiş, sonradan söz konusu meblağ oğlu Abdullah tarafından ödenmiştir.[502] Hasan-ı Basrî'nin vefatından yaklaşık yüz gün sonra, hicrî 110/728 yılında Basra'da vefat etmiş, onun kabri yanına defnedilmiştir.[503]

Enes b. Mâlik başta olmak üzere, Muhammed b. Sîrîn'in kendilerinden hadis rivâyetinde bulunduğu sahâbîler arasında İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Ebû Hüreyre

---

[497] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 160-172.

[498] Mezkûr fetvâlar için sırasıyla bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, C. 8, 9, 223; Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî ve Abdurrefah Muhammed el-Hulû, 3. bs, C. 1, (Riyad: Dâr Âlemü'l-Kütüb, 1417/1997), 345.

[499] İbn Hibbân, *Meşâhîr,* 143; Ahmet Yücel, "İbn Sîrîn", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997) 20/358.

[500] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 192; Mizzî, *Tehzîb*, C. 15, 344-45; Zehebî, *Siyer*, C. 4, 606.

[501] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 197-200.

[502] A.g.e., C. 9, 204.

[503] A.g.e., C. 9, 203.

(ö. 58/677), ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) yer alır.[504] Kendisinden de Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756) ve Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773) gibi tâbiîn muhaddisleri rivâyette bulunmuştur.[505] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere birçok hadis kaynağında yer almıştır.[506]

Mekke, Medine, Kûfe, Vâsıt, Dımaşk ve Medâin gibi dönemin önde gelen ilim merkezlerinde bulunan İbn Sîrîn hakkında[507] "fakîh", "imâm", "kesîru'l-ilm" ve "hâfız" gibi vasıflar kullanılmış[508] ve münekkitler tarafından "güvenilir (sika)" bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[509]

Muhammed b. Sîrîn, hadis/rivâyet birikimiyle öne çıktığı gibi aynı zamanda fıkıh alanındaki bilgisiyle de dikkat çekmiştir. Nitekim o, kaynaklarda Basra fakihleri arasında sayılmış[510] olup fıkha ilgisi yanında kadılık yaptığı da anlaşılmaktadır. Nitekim, Osmân el-Bettî, "Bu bölgede kadılık konusunda Muhammed b. Sîrîn'den daha bilgili birini görmedim" demiştir.[511] Ondan nakledilen bazı fetvâları şöyledir:

- Şayet düşük sonucu ölen ölen çocuğun yaratılışı (bir insan sureti şeklinde) belirginleşmişse ona isim verilir ve büyüklere kılındığı gibi cenaze namazı kılınır.

- Muhammed b. Sîrîn'e "Kabirlerin çamurla sıvanması câiz midir?" diye soruldu, "Bunda bir beis görmüyorum." diye cevap verdi.

---

[504] A.g.e., C. 9, 203.; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 5, 139, 140.

[505] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 5, 337; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 5, 139-40.

[506] Mizzî, *Tehzîb*, C. 15, 344-45.

[507] Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî rivayeti), C. 4, 208; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 7, 5-6; Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 1, 240; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 1, 90.

[508] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 7, 193; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 354; Zehebî, *Tezkire*, C. 1, 77-78.

[509] İclî, *es-Sikât*, C. 2, 240; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 7, 280, 281; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. 5, 349.

[510] İbn Hibbân, *Meşâhîr,* 143; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 3, 287.

[511] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 195; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 3, 291.

- Bir erkek hanımına (cinsel münasebetten uzak duracağına dair) îlâ yaptıktan sonra ona döner (rücû ederse) üzerine kefâret gerekir.[512]

3.2.5. Osmân el-Bettî, Ebû Amr Osmân b. Süleymân b. Cürmüz el-Bettî (ö. 143/760)

Ebû Amr künyesiyle tanınan Osmân b. Süleymân b. Cürmüz el-Bettî, Benî Zühre'nin Sakîf koluna mensup bir mevlâ olup,[513] aslen Kûfe kökenli olmasına rağmen Basra'ya yerleşmiş ve burada tanınmıştır.[514] "el-Bettî" nisbesi, kendisinin Basra'da kalın kumaş anlamına gelen "bett" ticaretiyle meşgul olmasıyla açıklanır.[515] Kaynaklarda vefat yılı olarak hicrî 140 ve 147 tarihleri de zikredilmekle birlikte, onun hicrî 143/760 yılında muhtemelen Basra'da vefat ettiği kabul edilmektedir.[516]

Osmân el-Bettî, başta Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) olmak üzere Âmir eş-Şaʿbî (ö. 104/722 [?]), Abdurrahmân b. Seleme (ö. 120/738), Nuaym b. Ebî Hind (ö. 132/749), Ebü'l-Leylî Sâlih b. Ebî Meryem (ö. 140/757) ve Ömer b. Hârûn'dan (ö. 194/810) da rivâyette bulunmuştur.[517] Sahâbeden Enes b. Mâlik'le (ö. 93/711) görüştüğü ve ondan hadis rivâyet ettiği nakledilmiş, bu nedenle sıgârü't-tâbiîn arasında sayılmıştır. Her ne kadar tâbiîn neslinden sayılsa da ilmî faaliyetleri ağırlıklı olarak tebeu't-tâbiîn döneminde gerçekleşmiştir.[518] Onun ilminden Yûnus b. Yezîd (ö. 159/776), Şuʿbe b. el-Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Seleme (ö.

---

[512] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. 7, 76, 135, 353.

[513] Sâlih Dervîş Mustafa el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'ş-Şerîa ve'l-Kanûn, 2012/1434), 7; Murteza Bedir, "Osman el-Bettî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/459.

[514] Bedir, "Osman el-Bettî", 33/459.

[515] el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî", 7; Bedir, "Osman el-Bettî", 33/459. "el-Bettî" nisbesinin, bazı kaynaklarda Basra'da bir yer adı olduğu ve bu bölgeye nispetle "el-Bettî" olarak anıldığı belirtilmektedir. İbn Hacer, *Tehzîb,* C. 1, 221.

[516] er-Rabaî , *Târîhu Mevlidi'l-ʿUlemâ*, C. 1, 334; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 309; Bedir, "Osman el-Bettî", 33/459.

[517] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 4, 303; C. 7, 139; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 19, 493; el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî", 11.

[518] Bedir, "Osman el-Bettî", 33/459.

167/783), Abde b. Abdirrahmân (ö. 180/796), Yezîd b. Zürey' (ö. 182/798) gibi birçok muhaddis istifade etmiş, kendisinden rivâyette bulunmuşlardır.[519] Rivâyetleri *Sahîhayn*'da geçmemekle birlikte Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i, Tirmizî'nin *el-Câmi*'i, Nesâî'nin *es-Sünen*'i ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde (Kütüb-i Erbaa) yer almıştır.[520]

Osmân el-Bettî, "şeyh", "imâm" ve "fakîh" gibi unvanlarla anılmış,[521] münekkitler tarafından "güvenilir (sika)" kabul edilmiştir.[522] Kaynaklarda onun hakkında bazı olumsuz değerlendirmelere rastlanmakla birlikte, bu eleştirilerin nass temelli olmayan re'y merkezli bir ilmî yaklaşımı benimsemiş olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.[523] Re'ye dayalı fıkıh geleneğinin ilk temsilcileri arasında Medine'de Rabî'atü'r-Re'y, Kûfe'de Ebû Hanîfe ve Basra'da Osmân el-Bettî'nin zikredilmiş olması, söz konusu eleştirilerin arka planını aydınlatan bir delil niteliği taşımaktadır.[524]

Kaynaklarda güvenilirliği, içtihad yetkinliği ve ilmî dirayeti vurgulanan Osmân el-Bettî hakkında "hadis yazan bir şeyh", "görüş ve içtihad sahibi râvi" ve "fıkıh ilminde imâm" gibi övgü ifadeleri kullanılmıştır.[525]

---

[519] Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, C. 1 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 2004), 42; C. 6, 145; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 8, 40; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 7, 139; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 19, 493; Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Müntekâ min kitâbi Serdi'l-künâ ve'l-elkâb*, C. 1 (Dâru'l-Âsıme: Riyad, 2011), 109; *Tezkire*, C. 1, 449; el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî", 11.

[520] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 19, 492-94.

[521] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 256; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 6, 145; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 149; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C. 3, 59; el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî", 9.

[522] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 256; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 6, 145; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 149; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C. 3, 59; el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî", 9.

[523] Bedir, "Osman el-Bettî", 33/459.

[524] A.g.e., 33/459.

[525] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 256; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. 6, 145; Zehebî, *Siyer*, C. 6, 149; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C. 3, 59; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, C. 8 (Müessesetü'r-Risâle: Beyrut, 1994), 104; el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî", 9.

Osman el-Bettî, yaşadığı dönemde yalnızca hadis rivâyetiyle değil, fıkıh alanındaki güçlü birikimi ve kadılık tecrübesiyle de öne çıkan bir ilim adamıdır. Kaynaklarda onun hem Basra'da hem de Kûfe'de kadılık yaptığı,[526] döneminde yalnızca bir muhaddis olarak değil aynı zamanda önemli bir fakih olarak tanındığı aktarılmaktadır.[527] Nitekim birçok âlimin fıkhî meselelerde ona atıfta bulunması, fıkhî görüşlerinin ilmî çevrelerde karşılık bulduğunu göstermektedir.[528]

İbadetlere dair meselelerde, özellikle tahâret ve namaz konularında Hasan-ı Basrî, Katâde b. Diâme ve İkrime gibi önceki Basralı fakihlerin görüşleriyle örtüşen yaklaşımlar sergilemiştir.[529] Ayrıca hukukî meselelerde gelenekten ayrılan bazı özgün görüşler ileri sürmüştür.[530] Onun verdiği fetvâlardan bazıları şöyledir:

- Adil bir kimse yakın akrabası lehine şahitlik yapabilir.

- Hatâen gerçekleşen öldürme ve yaralama hallerinde diyet sorumluluğu, âkıle (diyet ödemeyi üstlenen şahıs veya şahıslar) yerine doğrudan failin üzerine bırakılır.

- Baba, oğlunu kasıtlı olarak öldürürse kısas uygulanır.[531]

3.2.6. İbn Uleyye, Ebû Bişr İsmâîl b. İbrâhîm b. Miksem el-Esedî el-Basrî (ö. 193/809)

Ebû Bişr künyesiyle tanınan İsmâil b. İbrâhîm, hicrî 110/728 yılında Basra'da doğmuştur.[532] Dedesi Miksem'in esir alınarak köleleştirilmesiyle başlayan süreçte aile Horasan'dan Kûfe'ye göç etmiş, ticaretle uğraşan babası, Benî Şeybân'ın âzatlısı

[526] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 546.

[527] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. 9, 256; Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, C. 3, 59.

[528] el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî", 9.

[529] Osman el-Bettî'nin fıkhî görüşleri ve bu görüşlerin dayandığı deliller hakkında detaylı bilgi için bkz. el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî", 18-181.

[530] el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî", 9; Bedir, "Osman el-Bettî", 33/459-60.

[531] Mezkûr görüşler ve bu görüşlerin dayandığı deliller ile diğer mezheplerden ayrıldığı 26 konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz., el-Kâşif, "Fıkhu'l-İmâm Osmân el-Bettî", 35, 37, 39, 40, 46, 71, 73, 77, 79, 80, 93, 99, 105, 107, 125, 126, 133, 138, 139, 141, 148, 149, 154, 163, 172, 173.

[532] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 327; *Mizzî*, *Tehzîbü'l-Kemâl,* C. 3, 30-31.

Uleyye bint Hassân ile evlendikten sonra Basra'ya yerleşmiştir.[533] Annesine nispetle "İbn Uleyye" lakabıyla tanınan İsmâil'in, velâ bağı genellikle Benî Esed'e nispet edilmiştir.[534] Ömrünün son yıllarını Bağdat'ta hadis rivâyetine adayan İbn Uleyye, 193/808 yılında seksen üç yaşında Basra'da vefat etmiştir.[535]

İbn Uleyye, Abdülazîz b. Suheyb (ö. 130/747), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756), Hâlid el-Hazzâ (ö. 141/758-59), Humeyd et-Tavîl (ö. 142/759), İbn Avn (ö. 150/767), Maʿmer (ö. 153/770) ve Şuʿbe (ö. 160/776) gibi birçok muhaddisten hadis dinlemiştir.[536] Onun ilminden, Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), Yahyâ b. Maʿîn (ö. 233/848), Ali el-Medînî (ö. 234/848) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve daha birçok muhaddis istifade etmiş, kendisinden rivâyette bulunmuşlardır.[537] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere birçok hadis kaynağında yer almaktadır.[538]

İbn Uleyye, "hâfız", "imâm", ve "fakîh" unvanlarıyla anılmış,[539] münekkitler tarafından da "sika (güvenilir)" olarak kabul edilmiştir.[540] Hatta kendisi hakkında son derece güvenilir olduğu anlamına gelen "ileyhi'l-müntehâ (ilimde zirve)" ifadesinin kullanıldığı nakledilmiştir.[541]

---

[533] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 327; *Mizzî*, *Tehzîbü'l-Kemâl,* C. 3*,* 30-31.

[534] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. 1, 342; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 161; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 23.

[535] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 327; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 31; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 108.

[536] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 6, 232-33; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 246; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 23-25; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 107-109; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 140.

[537] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 23-25; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 107-108; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 140.

[538] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 32.

[539] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 23-25; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 107-108; *Tezkire*, C. 1, 322.

[540] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 327; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* C. 2, 154-55; Zehebî, *Siyer,* C. 9, 109; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 140.

[541] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 29; Zehebî, *Siyer,* C. 9, 114; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 140.

İbn Uleyye, Basra'daki "dört büyük hâfız"dan biri olarak kabul edilmiştir.[542] Son derece kuvvetli bir hâfızaya sahip olup hadisleri yazılı metne bakmadan lafzen rivâyet ettiği[543] ve Şuʿbe tarafından "muhaddislerin efendisi, fakihlerin reyhanı" sözleriyle övüldüğü nakledilmiştir.[544] Belli aralıklarla Basra'da zekât memurluğu yapan İbn Uleyye, daha sonra Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd'in (786-809) saltanatının son devresinde, Bağdat'ta Dîvânü'l-Mezâlim'in[545] başına atanmıştır.[546]

"İbn Uleyye'nin Bağdat'ta Dîvânü'l-Mezâlim başkanlığına tayin edilmesi,[547] onun yalnızca rivâyet ehli bir muhaddis değil, aynı zamanda fıkhî donanımıyla resmî yargı süreçlerinde görev üstlenebilecek düzeyde bir fakih olduğunu göstermektedir. Nitekim rical ve tabakât türü eser müellifleri de onu hem fakih hem de kadı vasfıyla kaydetmiştir.[548] Bu görev, dönemin en yüksek adlî kurumlarından birinin başında yer almayı gerektirmesi bakımından, onun fıkıh ilmindeki yetkinliğini ortaya koyan önemli bir delil olarak görülebilir. Ayrıca İbn Uleyye'ye fıkıh bablarına göre tasnif ettiği isimlerinden anlaşılan *Kitâbü's-salât*, *Kitâbü't-tahâre* ve *Kitâbü'l-menâsik* gibi başlıklar taşıyan eserler nisbet edilmesi[549] onun fıkhî yönüne işaret eden emarelerden

---

[542] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 29; Zehebî, *Siyer,* C. 9, 114.

[543] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 6, 232-33; *el-Kifâye*, 246; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 30.

[544] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 27-28; Zehebî, *Siyer,* C. 9, 109-113; İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 1, 140.

[545] Dîvânü'l-Mezâlim: İslâm devletlerinde en yüksek idarî ve adlî denetim mercii olarak işlev gören bu kurum, devlet yapısında ortaya çıkan ve idarî makamların sebep olduğu haksızlıkları ortadan kaldırmayı amaçlayan üst düzey bir yargı mekanizmasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Mezâlim", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/515–517.

[546] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 327; Salahattin Polat, "İbn Uleyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/428-429.

[547] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 327; Polat, "İbn Uleyye", 20/428.

[548] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 3, 23-25; C. 7, 224; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 107, 108; *Tezkire*, C. 1, 322.

[549] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 92; Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1972), 105.

biri olarak değerlendirilebilir. Kaynaklarda İbn Uleyye'ye nispet edilen fıkhî görüşlerden bazıları şöyledir:

- İbn Uleyye şöyle demiştir: "Selef, kitap yazmayı hoş karşılamadı. Çünkü sizden önceki topluluklar kitaplar edinmiş, onlarla övünür hâle gelmişlerdi. Bu nedenle, Kur'ân'dan uzaklaşıp o kitaplarla meşgul olmalarından endişe edilirdi."

- İbn Uleyye namaza girişin tekbirle değil niyetle gerçekleştiği görüşündedir.[550]

3.2.7. Muâz b. Muâz b. Nasr Ebü'l-Müsennâ et-Temîmî el-Anberî (ö. 196/812)

Künyesi Ebü'l-Müsennâ olan Muâz b. Muâz, hicrî 119/737 yılının sonlarında Basra'da dünyaya gelmiştir.[551] Babasının Temîm kabilesinin ʿAnber koluna mensup olduğu, ailesinin de Basra'da uzun yıllar boyunca ilim ve faziletle tanındığı kaydedilmiştir.[552] "el-ʿAnberî" nisbesi kabilesine, "et-Temîmî" ise Temîm boyuna mensubiyetini ifade eder. Muâz, ömrü boyunca birkaç kez Bağdat'a giderek orada da hadis rivâyetlerinde bulunmuş,[553] hicrî 196 yılında Rebîü'l-âhir ayında Basra'da vefat etmiş, vefat ettiğinde yetmiş yedi yaşında olduğu belirtilmiştir.[554]

Muâz b. Muâz'ın, hadis işittiği hocaları arasında İmrân b. Hudayr (ö. 132/749), Humeyd et-Tavîl (ö. 142/759), Süleyman et-Teymî (ö. 143/760), Eşʿas b. Abdülmelik (ö. 146/763), Abdullah b. Avn (ö. 150/767), Âsım b. Muhammed el-ʿUmrî (ö. 150/767), Hâtim b. Ebî Sagîre (ö. 156/773), Şuʿbe b. el-Haccâc (ö. 160/776), Abdurrahman el-Mesʿûdî (ö. 160/777) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi birçok muhaddis yer alır.[555] Ondan rivâyette bulunanlar arasında ise Yahyâ b. Maʿîn (ö. 233/848), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848), Ebû Hayseme (ö. 234/848), Ebû Bekr b. Ebî

---

[550] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 3, 256; C. 2, 388; Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Dâru'l-Maʿrife: Beyrut, t.y.), C. 1, 11.

[551] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 54; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 15, 165-66.

[552] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 15, 165-66.

[553] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 15, 165-66.

[554] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 294-95; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 15, 165-66.

[555] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 54; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 28, 132-37; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 15, 165-66.

Şeybe (ö. 235/849), İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Bündâr (Muhammed b. Beşşâr) (ö. 252/866) yer alır. Ayrıca Muâz'ın iki oğlu Ubeydullah (ö. 230/845) ve el-Müsennâ'nın (ö. 240/854) ve daha birçok muhaddisin de ondan rivâyette bulunduğu kaydedilmelidir.[556] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere muhtelif birçok hadis kaynağında yer almıştır.[557]

"Kadı", "imâm", "hâfız", "allâme" gibi unvanlarla[558] anılan Muâz b. Muâz, münekkitler tarafından "ileyhi'l-müntehâ fi't-tesebbüt (sağlamlık/güvenilirlik bakımından zirve)", "güvenilir (sika)", "sağlam (sebt)" bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[559]

Muâz b. Muâz, hicrî 172 yılında Basra kadılığına tayin edildi. Bazı icraatlarının hoşnutsuzlukla karşılanması, kadılık görevinden azledilmesine yol açtı. Azil sırasında şehirde sevinç gösterileri yapıldığı, kendisinin bir süre güvenlik endişesiyle evinde gizlendiği, ardından Hârûn er-Reşîd'in (786-809) huzuruna çıkarak özür beyan ettiği, özrünün kabul edilip kendisine 1000 dinar ihsanda bulunulduğu kaydedilir.[560] Kendisinden sonra kadılık vazifesine getirilen Muhammed b. Abdullah el-Ensârî'nin onun hakkında "Muâz gibi biri azlediliyor ve onun yerine el-Ensârî gibi biri mi getiriliyor!"[561] demesi kadılık vazifesinden azlinin ilmi ve ahlaki açıdan menfi bir duruma binaen gerçekleşmediği izlenimi verse de hangi sebepten ötürü azledildiği bilgisine kaynaklarda rastlanmamıştır. Muâz'dan nakledilen bazı fıkhî görüşler şöyledir:

- Muâz, hâkimin, "halk için hazır bulunma" yükümlülüğü gereği yağmurlu günde dahi mecliste oturması gerektiği kanaatindedir ve kazâ (yargı) meclisinin sürekliliğini, aldığı ücretin helâl olmasının şartlarından görür.

- Muâz, hamama peştemalsiz giren kimsenin şehâdetini kabul etmez.

---

[556] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 54-56; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 28, 132-137; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 15, 165-66.

[557] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 28, 137.

[558] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 294-95; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 55; *Tezkire*, C. 1, 237.

[559] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 294-295; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 54.

[560] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C. 15, 165-66.

[561] Ahmed b. Hanbel, *el-ʿİlel*, C. 2, 302.

- Katl isnadı bulunan kimseye hapis cezası uygulanır, valinin müdahalesiyle hüküm bozulunca duruma tepki göstermek üzere (yargı görevini bırakarak) evine çekilir.[562]

3.2.8. el-Ensârî, Muhammed b. Abdullah b. el-Müsennâ el-Ensârî (ö. 215/830)

Ebû Abdillah künyesiyle tanınan Muhammed b. Abdullah b. el-Müsennâ, Beni'n-Neccâr koluna mensup olup nesebi sahâbî Enes b. Mâlik'e dayanmaktadır.[563] Basra'da doğmuş ve erken yaşlardan itibaren ilimle iştigal etmiştir. Kendi beyanına göre doğum tarihi 118/736 (Şevval) yılıdır.[564] Muhammed b. Abdullah, hicrî 215 yılında Rebîü'l-âhir ayında Basra'da vefat etmiş, vefatında doksan yedi yaşında olduğu kaydedilmiştir.[565]

Muhammed b. Abdullah el-Ensârî, genç yaşta ilim talebine başlamış, Humeyd et-Tavîl (ö. 142/759), Süleymân et-Teymî (ö. 143/760), Saʿîd el-Cerîrî (ö. 144/761), İbn ʿAvn (ö. 150/767), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Şuʿbe (ö. 160/776), Hemmâm b. Yahyâ (ö. 163/779) ve daha birçok muhaddisten rivâyette bulunmuştur.[566] Ondan rivâyette bulunanlar arasında ise Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/842), Yahyâ b. Maʿîn (ö. 233/848), Alî b. el-Medînî (ö. 234/848), Kuteybe b. Saʿîd (ö. 240/854), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Bündâr (Muhammed b. Beşşâr) (ö. 252/866), Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî (ö. 258/872) ve Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) gibi isimler yer alır.[567] Rivâyetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere muhtelif birçok hadis kaynağında yer alır.[568]

"Kadı", "şeyh", "imâm", "muhaddis", "alim", gibi unvanlarla anılan Muhammed b. Abdullah, münekkitler tarafından "güvenilir sika" bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[569]

---

[562] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Vekîʿ, *Ahbâru'l-kudât*, C. 2, 138, 153, 140.

[563] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 296; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 532-533.

[564] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 296; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 532-33; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 539-542.

[565] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 537-38; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 547-48.

[566] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 532, 533; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 539-42.

[567] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 533; *Tezkire*, C. 1, 272; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 541-42.

[568] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 549.

[569] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 534; *Tezkire*, C. 1, 272; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 542-43.

Kaynaklarda Muhammed b. Abdullah'ın, rivâyetlerini kaydettiği bazı nüshalarının kaybolduğu ve bir süre kâtibi Ebû Hakîm'in nüshalarından rivâyete mecbur kaldığı zikredilse de[570] -görüldüğü kadarıyla- bu durum onun hakkında bir tenkide yol açmamıştır. Zira onun hakkında hadis rivâyetinde titizliğini dile getiren güçlü övgüler vardır. "Basra, Kûfe ve Hicaz'da ondan daha 'esbet' [kurretü ʿaynin fi'l-hadîs] kimse yoktur", "Hadiste göz aydınlığıdır [kurretu ʿayn]" gibi ifadeler bu övgülere örnek olarak zikredilebilir.[571]

Halife er-Reşîd döneminde (786-809) Muʿâz b. Muʿâz'ın ardından Basra kadılığına tayin edilen Muhammed b. Abdullah el-Ensârî, daha sonra Bağdat'a nakledilerek şehrin doğu yakasının kadılığına getirilmiştir.[572] el-Emîn (809-813) devrinde Bağdat kadılığından azledilip Mezâlim divanında görevlendirilmiş, bir süre sonra yeniden Basra kadılığına tayin edilmiştir.[573]

Muhammed b. Abdullah, Basra'da fıkıh meclislerine düzenli olarak katılmış, Osmân el-Bettî (ö. 143/760), Ubeydullâh b. el-Hasen el-Anberî (ö. 168/785) ve Sevvâr b. Abdillâh'dan (ö. 180/796) istifade etmiştir. Ayrıca Züfer b. el-Hüzeyl (ö. 158/775) ve Ebû Yûsuf'tan (ö. 182/798) da fıkıh alanında faydalandığı rivâyet edilmektedir.[574] Bağdat ve Basra kadılığı zamanlarında fetvâ verirken re'yi önceliğini nakledilir. Her ne kadar bazıları onun hakkında "Re'yi, ön plandadır" dese de [575] onun "İki kere kadılık yaptım, Allah'a yemin ederim re'y ile hükmetmedim" sözü, re'y ile fetvâ verse de aslında bu fetvâlarının bir nassa/delile dayandığına işaret eder.[576] Kaynaklarda ondan nakledilen bazı görüşler ve uygulamalar şöyledir:

---

[570] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 534-36; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 543-45.

[571] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 535-36; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 546.

[572] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 296; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 536-37; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 546-48.

[573] İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 296; Zehebî, *Siyer*, C. 9, 536-37; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 546-48.

[574] Zehebî, *Siyer*, C. 9, 536-37; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 548.

[575] İbn Hacer, *Tehzîb*, C. 3, 614.

[576] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 25, 547-48.

- Basra'daki ilk kadılığında, yetimlere ait malları iade etmiştir.

- Selefi Muʿâz b. Muʿâz'ın malî tasarruflarını sınırlamak üzere "hacr" uygulamıştır.

- "Mübeyyida" (genelde siyah giyinmeyi tavsiye eden Abbasi yönetimine muhalefet olsun diye beyaz elbise giymeyi tercih eden Şiî grubun) olayları (199/814-15) esnasında hüküm icrasını bırakıp evine çekilmiş ve ortam sükûnete kavuşunca kadılığa dönmüştür.[577]

3.3. Değerlendirme

Hicrî ilk iki asır özelinde fıkhî yönüne dikkat çekilen Basralı muhaddislerin ele alındığı bu çalışmada -metot kısmında belirtilen kriterlere göre- 19'u muhaddis-fakih, 8'i de kadılık görevi üstlenen muhaddis-fakih olmak üzere hadis naklinin yanı sıra farklı düzeylerde fıkıhla da iştigal eden toplamda 27 muhaddise yer verilmiştir. Erken dönemde bazı muhaddislerin hadis naklinin yanı sıra aynı zamanda -farklı düzeylerde de olsa- fıkıhla da iştigal ettiğini ortaya koyma iddiasını taşıyan bu etüt, öncelikle fıkıhla iştigal etmek ile kastedilenin ne olduğunu izah etmeye çalışmıştır. Bu çalışmada fıkıhla iştigalden asıl maksat hadisleri anlama gayretidir. Bu hususun tespiti için ilk olarak biyografik literatürde kendisi hakkında fıkhî yönüne delalet edecek ifadeler kullanılan, ikinci olarak fetvâ verdiği kaydedilen muhaddisler araştırılmıştır. Nitekim tezde 27 muhaddisin fıkhî yönü incelenirken ilk olarak onlar hakkında biyografik literatürde fıkhî yönlerine delalet eden ifadelerin kullanılıp kullanılmadığı, ikinci olarak da fetvâ verip vermedikleri incelenmiştir.

Neticede Basra'da ilgili zaman diliminde fıkhî yönüne işaret edilen 19 muhaddis-fakih arasında sırasıyla Câbir b. Zeyd, Ebû Kılâbe, Bekr b. Abdullah el-Müzenî, Katâde b. Diâme, Dâvûd b. Ebî Hind, Yûnus b. Ubeyd, Abdullah b. Avn, Hammâd b. Seleme ve Hammâd b. Zeyd'in fetvâ verdiğine dair kaynaklardaki ifadelere yer verilmiş, ardından temelde İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i ve Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'i üzerinden -bu eserlerde fetvâlarına/fıkhî görüşlerine rastlanmaması durumunda diğer eserler üzerinden- mezkûr isimlerin bazı fetvâları/fıkhî görüşleri tespit edilip aktarılmıştır. Geri kalan 10 muhaddis-fakih hakkında rical ve tabakât türü eserlerde açıkça fetvâ verdiğine dair bir kayda rastlanmasa da onların da verdiği fetvâlar ya da beyan ettikleri fıkhî görüşler mezkûr iki eser üzerinden -bu iki eserde bulunmaması durumunda diğer

[577] Mezkûr görüşler için sırasıyla bkz. Vekîʿ, *Ahbâru'l-kudât*, C. 2, 154, 170.

eserler üzerinden- tespit edilip aktarılmıştır. Fetvâ verme ya da fıkhî görüş beyan etmenin ötesinde kadılık vazifesi icra eden 8 muhaddis-fakih için de benzer süreç işletilmiş, onların da hakkında biyografik literatür üzerinden fıkhî yönlerine delalet eden ifadeler aktarılmış ve ayrıca İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i ve Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'inin yanı sıra Vekî el-Kâdî'nin *Ahbâru'l-kudât*'ından -mezkûr üç eserde bulunmaması durumunda diğer eserlerden- istifade edilerek tespit edilen bazı fetvâlarına/fıkhî görüşlerine yer verilmiştir.

Muhaddislerin hadis/rivâyet naklinin yanı sıra fıkıhla da iştigal ettiklerine delalet eden alametlerin başında biyografik literatürde onlar hakkında fıkhî yönlerine işaret eden ifadelerin kullanılması ve fetvâ vermeleri/fıkhî görüşler beyan etmeleri gelse de hadisleri konularına göre tertip etmeleri (*tasnîf*) ve re'y kullanmaları da onların fakihliği bağlamında değerlendirilmiştir. Nitekim 27 şahıs arasında Maʿmer b. Râşid (ö. 153/770), Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ve İbn Uleyye'nin (ö. 193/809) hadisleri konularına göre tertip ettikleri kaynaklarda yer almıştır. Dolayısıyla mezkûr muhaddislerin fıkhî yönlerine delalet eden vasıflarla nitelenmesi ve fetvâ vermeleri/fıkhî görüş beyan etmelerinin yanı sıra musannif olmaları da onların fıkhî yönlerine işaret eden bir gösterge olarak kabul edilmiştir. Zira hangi hadisin hangi konuyla ilgili olduğuna karar vermek nihayetinde fıkhî bir ameliyedir[578] ve kişinin fakihliğine delalet eden bir emare olarak düşünülebilir. Benzer şekilde muhaddislerin re'y kullanmaları da onların fıkhî yönüne işaret eden göstergeler arasında kabul edilebilir. Nitekim hadis nakliyle iştigal eden, kaynaklarda fıkhî yönüne işaret edilen ve fetvâ verdikleri/fıkhî görüş beyan ettikleri bilinen 27 şahıs arasında Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Osmân el-Bettî (ö143/760), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) re'y kullandıkları belirtilmiştir. Fakat tespit edilen 27 muhaddis-fakihin geleneğimizdeki bilinen anlamıyla ekol oluşturmuş/ mezhep sahibi "fakihler" olmadığı belirtilmelidir. Bu durumun bir istisnası olarak sadece Osman el-Bettî usul ve yöntemiyle ekol sahibi bir fakih olarak görülebilir. Biraz daha esnek düşünülecek olursa Hasan-ı Basrî, Abdurrahman b. Mehdî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın da isimleri aynı bağlamda zikredilebilir.

Netice olarak hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış 27 muhaddisin fıkıhla iştigal edip etmedikleri belirlenirken temelde onların hakkında rical ve tabakât türü eserlerde

[578] Karagözoğlu, *Hadis Şerh Literatürü I*, 23.

fıkhına dikkat çekilen ifadelerin kullanılıp kullanılmadığı ve fetvâ verip vermedikleri/ fıkhî görüş beyan edip etmedikleri araştırılmış ve 27 şahıs hakkında da mezkûr ifadelerin kullanıldığı ve fetvâ verdikleri/fıkhî görüş beyan ettikleri hatta bazılarının kadılık yaptıkları tespit edilmiştir. Tasnîf faaliyeti ve re'y kullanma gibi hususlar da ek olarak bazı muhaddislerin fıkhî yönlerine delalet eden emareler olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda Maʿmer b. Râşid, Saîd b. Ebî Arûbe, Hammâd b. Seleme ve İbn Uleyye'nin musannif olması; Hasan-ı Basrî, Osmân el-Bettî, Abdurrahman b. Mehdî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın da re'y kullanmaları -fıkhî yönlerine delalet eden ifadelerin kullanılması ve fetvâ vermeleri/fıkhî görüş beyan etmeleri asıl ölçüt olmakla birlikte- onların fakih olduğuna işaret eden ilave göstergeler olarak kabul edilmiştir.

SONUÇ

Basra'nın hicrî ilk iki asırdaki ilmî dokusunu merkeze alarak hadis ile fıkhın aynı zeminde nasıl buluştuğunu, bu buluşmanın "muhaddis-fakih" ve "kadılık görevi üstlenen muhaddis-fakih" tiplerinde nasıl somutlaştığını ortaya koymaya çalışan bu tetkikte ilk olarak araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, önemi, özgün değeri, temel sorunsalı ve soruları, hipotezleri, yöntemi ve literatür analizi gibi hususlara yer verilmiştir. Ardından Basra'nın askerî bir garnizon olarak kuruluşundan başlayarak kısa sürede ilmî bir merkez hâline gelme serüvenine dair genel nitelikli bilgilere değinilmiş ve hicrî ilk iki asırdaki hadis-fıkıh ilişkisi ana hatlarıyla tasvir edilmiştir. Son olarak 19'u muhaddis-fakih, 8'i de kadılık görevi üstlenmiş muhaddis-fakih olmak üzere toplamda 27 şahıs muhaddis-fakih olmaları yönüyle incelenmiş ve kısaca biyografik bilgilerine yer verildikten sonra muhaddislik ve fakihlik yönlerine delalet eden rical ve tabakât türü eselerdeki veriler kaydedilmiş, ardından mezkûr alimlerin ilgili kaynaklarda yer alan bazı fetvâları/fıkhî görüşleri zikredilmiştir.

Bu genel tasvirin ardından daha ayrıntılı biçimde ifade etmek gerekirse, hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış muhaddislerin fıkhî yönlerine dair yapılan bu çalışma, söz konusu alimlerin sadece rivâyet faaliyetleriyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda fıkhî faaliyette de bulunduklarını ortaya koyma amacı gütmüştür. Nitekim, rivâyet nakli ve fıkıh faaliyetinin erken dönemde birbirinden bağımsız olmadığı, aksine mezkûr iki alanın iç içe bir yapı arz ederek geliştiği ve hadis nakliyle iştigal eden bazı muhaddislerin aynı zamanda fetvâ verme (*iftâ*), fıkhî görüş beyan etme, rivâyetleri konularına göre düzenleme (*tasnîf*) ve re'y kullanma gibi bazı fıkhî faaliyetlerde de bulundukları, tezde ele alınan Basralı 27 muhaddis-fakihin ilmî kişiliğinde gözlemlenmiştir.

Yüksek lisans düzeyinde olan bu çalışmada, hicrî ilk iki asırda Basra'da yaşamış yüzlerce muhaddis/râviyi incelemek mümkün olmadığı için tezde zorunlu olarak sınırlamaya gidilmiş, metot kısmında detaylıca anlatılan bazı kriterler belirlenmiş ve bu kriterlerler gözetilerek fıkhî yönüne dikkat çekilen 27 muhaddis-fakih tespit edilmiştir. Tespit edilen bu alimler, hem kaynaklarda doğrudan fıkıh yönüyle anılan muhaddisleri hem de yargı vazifesiyle (*kadâ*) kamu otoritesinde yer almış kadıları kapsamaktadır. Enes b. Mâlik, Ebü'l-Âliye, Câbir b. Zeyd, Mutarrif b. Abdillah, Humeyd b. Abdirrahman, Ebû Kılâbe, Bekr b. Abdillah, Katâde b. Diâme, Yahyâ b.

Ebî Kesîr, Eyyûb es-Sahtiyânî, Davud b. Ebî Hind, Yunûs b. Ubeyd, Abdullah b. Avn, Maʿmer b. Râşid, Saîd b. Ebî Arûbe, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Abdurrahman b. Mehdî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân muhaddis-fakihler arasında zikredilirken, Ebû Mûsâ el-Eşʿarî, İmrân b. Husayn, Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Osman el-Bettî, İbn Uleyye, Muaz b. Muaz el-Anberî, Muhammed b. Abdullah b. el-Müsennâ el-Ensârî de kadılık görevi üstlenen muhaddis-fakihler arasında kaydedilmiştir.

Mezkûr muhaddisler hakkında öncelikle ana hatlarıyla biyografik bilgilere, bazı hoca ve talebelerine, rivâyetlerinin hangi kaynaklarda yer aldığına ve rical ve tabakât türü eserlerde muhaddis olduklarına delalet eden "hâfız", "imâm", "kesîru'l-hadîs" gibi ifadelere ve münekkitlerin onlar hakkındaki kanaatlerine değinilmiştir. Ardından söz konusu muhaddislerin fıkhî yönlerine delalet eden lafızlara ve ilgili alimlerin bazı fetvâları/fıkhî görüşlerine yer verilmiştir. Standart olarak değinilen mezkûr hususların yanı sıra Maʿmer b. Râşid, Saîd b. Ebî Arûbe, Hammâd b. Seleme ve İbn Uleyye'nin hadisleri konularına göre tertip etmeleri (*tasnîf*) ve Hasan-ı Basrî, Osmân el-Bettî, Abdurrahman b. Mehdî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın re'y kullanmaları da -mezkûr hususlara ilave olarak- onların fıkhî yönlerine işaret eden göstergeler olarak kabul edilmiştir.

Bu bağlamda, erken dönem Basra'sında hadis nakli ile fıkıh faaliyetlerinin birbirinden bağımsız değil, karşılıklı etkileşim içerisinde ilerlediği anlaşılmıştır. Böylelikle "Hadisçiler eczacı, fakihler ise doktordur" şeklindeki ifade yanında ehl-i re'yin, muhaddislerin fıkıh bilmediğine yönelik iddiaları ve bazı muhaddislerin "Biz sadece râviyiz, fakih değiliz" tarzındaki söylemleri "muhaddislerin hadislerin nakli ile yetinip fıkhı ile ilgilenmedikleri" vehmine yol açsa da mezkûr durumun, bu çalışmada ele alınan 27 muhaddis-fakih üzerinden yapılan araştırma sonucu hicrî ilk iki asır özelinde Basra'da yaşayan mezkûr muhaddisler için geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Nitekim söz konusu muhaddisler arasında rivâyet zincirinin pasif halkaları olmanın ötesinde iftâ ve tasnîf faaliyetleriyle de iştigal eden, fakih ve/veya kadı sıfatıyla da öne çıkan ve -re'y esaslı fıkıh anlayışına sahip fakihlerden farklı olarak- hadis merkezli bir fıkıh anlayışını benimseyen alimlerin de olduğu görülmüş ve bu alimlerin hadislerin fıkhî yönünü (*fıkhü'l-hadîs*) anlama gayretinde olan muhaddis-fakihler olduğu kanaati benimsenmiştir.

Netice itibariyle erken dönem kaynaklarda hadis nakliyle iştiğal ettiği belirtilen bazı muhaddislerin aynı zamanda fıkhî faaliyette de bulunduklarını gösteren bu çalışmada, hicrî ilk iki asır özelinde fıkhî yönlerine dikkat çekilen Basra'da yaşamış 27 muhaddis-fakih esas alınmış ve onlar üzerinden hadis ve fıkhın nasıl iç içe geçtiği hem biyografik literatür üzerinden hem de ilgili râvilerin bazı fetvâları/fıkhî görüşleri üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır.

Gelecek araştırmaların, benzer yöntemlerle diğer ilim merkezlerinde de yürütülmesi, bu çalışmaların farklı bağlamlarda genişletilmesine imkân tanıyacak ve bu sayede hadis ve fıkıh ilimlerinin etkileşimi karşılaştırmalı ve bütüncül bir şekilde değerlendirilebilecektir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, vd. 50 Cilt. Müessesetü'r-Risâle: Beyrut: 1421/2001.

-------. *el-ʿİlel ve maʿrifetü'r-ricâl*, Nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, 3 Cilt. 1. bs. Dâru'l-Hânî: Riyad, 1421/2001.

Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl)*, 2. bs. İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2019.

Akgündüz, Ahmet. "Eyyûb es-Sahtiyânî". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 12/19.

Ali, Nadiye Nuriye. "Neşʾetü medîneti'l-Basra ve tetavvüruhe'l-imrânî fi'l-karni'l-evveli'l-hicrî". *Mecelletü Dirâsâti'l-Basra*. S. 14 (2012).

Altıkulaç, Tayyar. "Hammâd b. Seleme". *DİA.* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/488.

Atar, Fahrettin. "Fetva". *DİA.* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/486-496.

Ateş, Ali Osman. "Ebû Kılâbe". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/62.

Aydemir, Abdullah. "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/292.

el-Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef. *et-Taʿdîl ve't-tecrîh li-men harrece lehu'l-Buhârî fi'l-Câmiʿi's-sahîh*. Thk. Ebû Lubâbe Hüseyn. 3 Cilt. 1. bs. Dârü'l-Livâ li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ: Riyâd, 1406/1986.

Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn*. 2 Cilt. Dârü'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî: Beyrut, t.y.

el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Fakîh ve'l-Mütefakkıh.* Nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. 2 Cilt. Dâru'l-Maʿrife: Beyrut, 1400/1980.

Bakır, Abdulhalik. "Basra". *DİA.* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/108-111.

Barthold, Wilhelm. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. Fuat Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984).

Bedir, Murteza. "Osman el-Bettî". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/459.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-büldân*. Thk. Abdullah Enis et-Tübbâ ve Ömer Enis et-Tübbâ. Beyrut: Mevsûʿatü'l-Maʿârif, 1987.

Beyhakî, Ebü Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkādir Atâ. 3. baskı. 11 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1424/2003.

-------. *Menâkıbü'ş-Şâfiʿî*. 7 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1990.

Birışık, Abdulhamit. "Katâde b. Diâme". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/22.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebîr*. 9 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, t.y.

Câbir b. Zeyd el-Ezdî. *Resâil (Mektuplar)*. Çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.

Camcı, Selçuk. "Yahyâ b. Ebî Kesîr". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/241-242.

-------. "Yahyâ b. Ebî Kesîr'in Hadis İlmindeki Yeri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Ceyhan, Eyüp. "Saîd b. Ebî Arûbe Özelinde 2./8. Asır Basra Hadisçiliği" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Çakan, İsmail Lütfi. "Câbir b. Zeyd". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/537.

Çelik, Ali. "İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Çelik, Bircan. "Ebû Kilâbe el-Cermî'nin Hadis İlmindeki Yeri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Çetin Akyüz, Elif. "Câbir b. Zeyd'in Hayatı ve Hadisçiliği" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

Dârekutnî, Abdürrahmân b. Muhammed. *el-Muʾtelif ve'l-muhtelif*, 5 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 2004.

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *Sünenü'd-Dârimî*. Thk. Hüseyin Selîm Esed, 2 Cilt. Dâru'l-Muʾcem: Beyrut, 1987.

Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid. *Reddü'l-İmâm Osmân b. Saîd ʿalâ Bişri'l-Merîsiyyi'l-Aʿnîd* (ya da *er-Red ʿale'l-Merîsî*). Thk. Muhammed Hâmid el-Feykî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Dâvûdî, Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1972.

Demirci, Selim. "Maʾrife'nin Fıkhu'l-Hadîs Bölümünün Tercüme ve Tahlîli". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)*. C. 1, S. 2 (Aralık 2014): 79-114.

Düzen, Rıdvan. "Fıkhu'l-Hadîs Bağlamında İbn Hibbân'ın Sahîh'i" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşʿas. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, 5 Cilt. Dâru'l-Fikr: Beyrut, t.y.

Ebû İshak el-Fezârî. *Kitâbü's-Siyer*. Thk. Faysal b. Muhammed el-Buğâmî, 1. bs. Riyad: Dâru'l-Minhâc, 1433/2012.

Ebû İshak İbrâhîm b. Alî eş-Şîrâzî. *Tabakâtü'l-fukahâ*. Thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1970.

Ebû Nuʿaym el-İsbehânî, Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 8 Cilt. Daru'l-Hadis: Beyrut, 1996.

-------. *Müsnedü Ebî Hanîfe rivâyetü Ebî Nuʿaym*. 1. bs. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1415.

Ebû Zürʿa ed-Dımaşkî, Abdurrahman b. Amr b. Abdullah b. Safvân en-Nasrî. *Târîḫu Ebî Zurʿa ed-Dımaşkî*. Rivâyet: Ebü'l-Meymûn b. Râşid. Tah. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kûcânî. Dımaşk: Mecmaʿu'l-Luġa el-ʿArabiyye, 1982.

Ebû Zürʿa, Ubeydullah b. Abdülkerim b. Yezîd er-Râzî. *Suâlâtü'l-Berzeî li-Ebî Zürʿa er-Râzî*. Nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2009.

Ercan, Yakup. "İslâm Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra". *Siyer-i Nebi Dergisi* C. 3, S. 1 (2019): 1-30.

Erkaya, Musa. "Hicrî III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 13, S.1 (2008): 177-195.

el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân. *Kitâbü'l-Maʿrife ve't-târîh*. Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 2. Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye; Beyrut, 1410/1990.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Halîfe eş-Şeybânî el-Asferî el-Basrî. *Tabakât*. Nşr. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1414/1993.

Hamevî, Ebû Abdillah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah. *Muʿcemü'l-büldân*. 5 Cilt. Dâru Sâdır: Beyrut, 1977.

-------. Muʿcemü'l-üdebâʾ. 4 Cilt. Dâru'l-Garb el-İslâmî: Beyrut, t.y.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb. *el-Câmiʿ li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmiʿ*, Thk. Mahmûd et-Tahhân), 2. Cilt, Mektebetü'l-Maârif: Riyad, 2007.

-------. *el-Fakîh ve'l-mütefekkıh*. Nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. 2 Cilt. Dâru'l-Ma'rife: Beyrut, 1400/1980.

-------. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, thk. Zekeriyyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

-------. *Târîhu Bağdâd,* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî: Beyrût, 2001.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Meâlimü's-Sünen.* Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 4 Cilt. Matbaatü'l-Medenî: Kahire, 1351/1932.

Hatipoğlu, İbrahim. "Maʿmer b. Râşid". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/552-554.

Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihî*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV, 2011.

İbn Abdilberr, Yûsuf b. Abdullah. *el-İstîʿâb fî maʿrifeti'l-ashâb*. Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Dâru'l-Cîl: Kahire, 1992.

İbn Abdilhâdî, İzzüddîn Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*. 2 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1996.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duʿafâʾi'r-ricâl*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvad. 1. bs. 9 Cilt. el-Kütübü'l-İlmiyye: Beyrut, 1418/1997.

İbn ʿAsâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. 80 cilt. Dâru'l-Fikr: Dımaşk, 1996.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-taʿdîl*. Nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 9 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Lübnan, 2010.

İbn Ebû Âsım, Ahmed b. Amr b. Süleym. *es-Sünne*. 2 Cilt. Mektebetü'r-Rüşd: Riyad, t.y.

İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 1. bs. 7 Cilt. Dârü't-Tâc: Lübnan, 1409/1989.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed. *Taʿrîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*. Nşr. Âsım b. Abdullâh el-Karyûtî. Mektebetü'l-Menâr: Ammân, 1983.

-------. *Tabakâtü'l-müdellisîn*. Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûʿât el-İslâmiyye, 1968.

-------. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî.* Thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz. 13 Cilt. Dâru'l-Ma'rife: Beyrut, 1379/1959.

-------. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. 8 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, t.y.

-------. *el-Muʿcemü'l-müfehres*. Nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.

-------. *Tağlîku't-taʿlîk ale's-Sahîh*. Thk. Seyyid Abdullah Hâşim el-Yemenî el-Medenî. 5 Cilt. Dâru'l-Âsıme: Riyad, t.y.

-------. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Thk. İbrâhîm Zeybak-Adil Mürşid. 15 Cilt. Müessesetü'r-Risâle: Beyrut, t.y.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâʾu ebnâʾi'z-zamân*. 2 Cilt. Dâru Sâdır: Beyrut, t.y.

İbn Hazm el-Endülûsî, Ali b. Ahmed b. Saîd. *Esmâü's-sahâbe*. Thk. Mesʿed Abdülhümeyd es-Saʿdanî. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, t.y.

-------. *Cemheretü ensâbi'l-Arab*. Nşr. Abdüsselâm Harûn. Kahire: Dâr el-Maʿârif, 1982.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbü's-Sikât*. 9 Cilt. Dâiretü'l-Maʿârif el-Osmaniyye: Haydarâbâd, 1973.

-------. *Târîhu's-sahâbe ellezîne ruviye anhümü'l-ahbâr*. Thk. Nûrân b. Şuayb el-A'samîne. 1. bs. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.

-------. *Meşâhîru ulemâʾi'l-emsâr*. Thk. Merzûk Ali İbrâhîm. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1408/1987.

İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *Sahîh İbn Huzeyme*, 4 Cilt. Nşr. Muhammed Mûsâ el-Hallâl. Mektebetü'l-İmân: Medine, 1991.

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî ve Abdurrefah Muhammed el-Hulû. 3. bs. 15 Cilt. Riyad: Dâr Âlemü'l-Kütüb, 1417/1997.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Kitâbü'l-Meʿârif*. Kahire: Dâru'l-Meʿârif, t.y.

İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Dâru'l-Fikr: Beyrut, t.y.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim. *Muhtasaru Târîhi Dımaşk*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 29 Cilt. Dâru'l-Fikr: Beyrut, 1984.

İbn Mencûye, Ebû Bekir Ahmed b. Ali Muhammed el-İsfahânî, *Ricâlü Sahîhi Müslim*. Nşr. Abdullah Leysî. 2 Cilt. Dâru'l-Ma'rife: Beyrut, 1987.

İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Bağdâdî. *Şerhu ʿİleli't-Tirmizî*. Nşr. Nureddin Itr. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2007.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kübrâ.* Thk. Alî Muhammed Ömer, 11. Cilt. Mektebetü'l-Hancı: Kâhire, 2001.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe fî maʿrifeti's-sahâbe*. Thk. Ali Muhammed Muavvad ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 1. bs., 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.

İbnü'l-Mülakkın, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali. *et-Tavdîh li-şerhi'l-Câmiʿi's-sahîh.* Nşr. Hasan b. Ali es-Sekâf. 36 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1413/1992.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yaʿkûb İshak b. Muhammed b. İshak el-Verrek. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, 1971.

el-İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Maʿrifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-duafâʾ ve zikru mezâhibihim ve ahbârihim*. Thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Mektebetü'd-Dâr: Medîne, 1405/1985.

Kadı ʿIyâd, Ebü'l-Fadl İyâd b. Mûsâ b. İyâd el-Yahsubî es-Sebtî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. 4 Cilt. Dâru'l-Ensâr: Beyrut-İstanbul, 2010.

Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Mûsâ el-Eşʿarî". *DİA.* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/191.

-------. "Mutarrif b. Abdullah". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/374.

Karagözoğlu, Mustafa Macit (ed.). *Hadis Şerh Literatürü I*. 1. bs. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.

Karahan, Abdullah. "Yûnus b. Ubeyd". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/611.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Dâru'l-Fikr: Beyrut, t.y.

Kâşif, Sâlih Dervîş Mustafa. “Fıkhu’l-İmâm Osmân el-Bettî” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. el-Câmiatü’l-İslâmiyye Külliyyetü’ş-Şerîa ve’l-Kanûn, 1434/2012.

Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed el-Buhârî. *el-Hidâye ve’l-irşâd fî maʿrifeti ehli’s-sika ve’s-sedâd (Ricâlü Sahîhi’l-Buhârî)*. Thk. Abdullah el-Leysî. 1. bs., 2 cilt. Beyrut: Dâru’l-Maʿrife, 1407/1987.

Kettânî, Muhammed b. Ca‘fer. *er-Risâletü’l-Müstatrafe li-Beyâni Meşhûri Kutubi’s-Sünneti’l-Müşerrefe*. Thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî. Beyrut: Dârü’l-Beşâir el-İslâmiyye, 1421/2000.

Kubeysî, M. Abdülhamîd Halîl. “Fıkhu’t-tâbiîn fi’l-ahvâli’ş-şahsiyyeti hattâ nihâyeti’l-karni’s-sânî el-hicrî” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, 1423/2002.

Mahmud, Abdülmecid. *el-İtticâhâtü’l-fıkhiyye inde ashabi’l-hadîs fi’l-karni’s-sâlisi’l-hicrî.* Kahire: Mektebetü’l-Hanci, 1399/1979.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillah. *el-Muvattâ*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-ʿArabî, t.y.

Maʿmer b. Râşid. *el-Câmiʿ*. Râvî: Abdürrezzâk es-Sanʿânî. Thk. Habîburrahman el-Aʿzamî. 2 Cilt, 2. bs. el-Mecmau’l-ʿİlmî: Beyrut, 1983.

Maden, Ömer Faruk. “Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları (Basra Örneği)” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

el-Medînî, Ali b. Abdullah b. Ca‘fer. *el-ʿİlel*. Thk. Muhammed Mustafa el-A‘zamî. 2. bs. Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1980.

-------. *Suʾâlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe fi’l-Cerh ve’t-Taʿdîl*. Nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. Riyâd: Mektebetü’l-Maʿârif, 1984.

Mizzî, Ebü’l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahmân. *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf, 35 Cilt. Müessesetü’r-Risâle: Beyrut, 1403/1983-1413/1992.

Mugultay b. Kılıç, Alâeddîn el-Hanefî. *İkmâlü Tehzîbi’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*. Thk. Muhammed Osmân. 6 Cilt. Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye: Beyrut, 2011.

Muhammed Râfet Saîd, *Ma‘mer b. Râşid es-San‘ânî, mesadiruhû ve menhecuhû ve eseruhû fi rivâyeti’l-hadîs*. Riyad: Âlemü’l-Kütüb, 1983.

el-Muhammedî, Ebû Zerr Abdülkadir b. Mustafa b. Abdürrezzak. *et-Tasnîf fi mustalahi'l-hadîs beyne medreseteyi'l-hadîs ve'l-fıkh.* Şâmile Neşri, ts.

Mustafa, İbrâhîm vd. *el-Muʿcemü'l-vasît*. 2 Cilt. Dârü'd-Daʿve: Kahire, 1960.

Nesâî, Humeyd b. Mahled b. Kuteybe. *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*. Dâru İbn Hazm: Beyrut, 1439/2018.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmûʿ şerhu'l-Mühezzeb*. 23 Cilt. Dâru'l-Fikr: Beyrut, t.y.

-------. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî: Beyrut, t.y.

-------. *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğat*. 4 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 2010.

Oral, Kenan. "Tasnif ve Metin Açısından İbn Ebî Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. S. 1 (2022): 509-528.

Osmân, Abdü'l-Bâsıt Ahmed. "el-Âsâru'l-vâride an Ebi'l-Âliye Rufeyʿ b. Mihrân er-Riyâhî fi'l-akîde" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Medîne İslâm Üniversitesi, 1439/2018.

Önemli, Abdurrahman. "Erken Dönem İbâdî Bilginleri Üzerine Bir Değerlendirme." *Uluslararası İbâzîlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ed. Musa Kazım Yılmaz. İstanbul: İFAV, 2018.

Özaydın, Abdülkerim. "Mezâlim". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/515-517.

Özdemir, Ahmet Faruk. *Hâricî/İbâdî Gelenekte Hadis Şerhçiliği*. İstanbul: İFAV, 2019.

Özpınar, Ömer. "Teşekkül Sürecinde Hadis-Fıkıh İlişkisi Üzerine". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 20, S. 20 (2005): 129-150.

Özşenel, Mehmet. İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Öztürk, Mustafa. *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri (Hicrî I. ve II. Asır)*. 1. bs. İstanbul: Yedirenk, 2012.

Polat, Salahattin. "İbn Uleyye". *DİA.* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/428-429.

er-Rabaî, Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Târîhu Mevlidi'l-Ulemâ ve Vefeyâtihim.* Thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd. 2 Cilt. 1. bs. Dârü'l-Âsıma: Riyad, 1410.

Sâlih, Ahmed Ali. *et-Tanzîmâtü'l-ictimâ'iyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Basra*. Bağdat: Matbaʻatü'l-Maʻârif, 1953.

es-Sâlimî, Nûruddîn Abdullah b. Hamîd. *Şerhu'l-Câmiʻi's-sahîh*. 3 Cilt, 2. bs. Matbaatu'l-Âlemiyye: Umman, t.y.

Safedî, Salahaddîn Halîl b. Aybek. *Kitâbü'l-Vâfî bi'l-vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnavut ve Tezkî Mustafa. 20 Cilt. Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî: Beyrut, 2000.

Saîd, Muhammed Râfet. *Maʻmer b. Râşid es-Sanʻânî: Mesâdiruhu ve Menhecuhu ve Eseruhu fî Rivâyeti'l-Hadîs.* Riyad: Âlemü'l-Kütüb, 1983.

Sanʿânî, ʿAbdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. Thk. Habîburrahmân el-Aʿzamî. 11 Cilt. el-Mecmaʿu'l-ʿİlmî: Beyrut, 1983.

Savvâfî, Sâlih b. Ahmed. *el-İmâm Câbir b. Zeyd ve âsâruhu fi'd-daʿve*. 2. bs. Umman: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1989.

Semʿânî, Ebû Saʿd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî. *el-Ensâb*. Nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 1. bs. 5 Cilt. Dârü'l-Fikr: Beyrut, 1408/1988.

Serahsî, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Dâru'l-Maʿrife: Beyrut, t.y.

Sirâc, Abdurrahman Muhammed. "Dirâsetü merviyyâti's-sahâbiyyi'l-celîl İmrân b. Husayn fî müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Şeriat Fakültesi, 1980.

Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Ebû Arûbe". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/421.

Sülün, Mustafa. "Câbir b. Zeyd." *İslâmî İlimlerde Öncü Şahsiyetler I*. Ed. Mustafa Sülün. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

-------. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. 2 Cilt. Dar İbni'l-Cevzî: Dammam, 2023.

Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 11 Cilt. Dâru'l-Maʿrife: Beyrut, 1990.

-------. *er-Risâle*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, 1973.

Şemmâhî, Ebü'l-Abbâs Bedrüddîn Ahmed b. Saîd b. Abdülvâhid. *Kitâbü's-Siyer*. Nşr. ve thk. Ahmed b. Suûd es-Seyâbî. 2 Cilt, 2. bs. Vezâretu't-Türâsi'l-Sekâfe: Umman, 1407/1987.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Asl*. Thk. Muhammed Yûnûkalân. 9 Cilt. 1. bs. Dâr İbn Hazm: Beyrut, 1433/2012.

-------. *el-Hüccetü alâ Ehli'l-Medîne*. 4 Cilt. Âlemü'l-Kütüb: Beyrut, 1983.

Şîrâzî, Ebû İshak İbrâhîm b. Alî. *Tabakâtü'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, 1970.

Taberî, Ebû Caʿfer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk)*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Dâru'l-Meʾârif: Kahire, 1967.

Tahâvî, Ebû Caʿfer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Müşkili'l-âsâr*. 8 Cilt. Müessesetü'r-Risâle: Beyrut, 1994.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 6 Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî: Beyrut, t.y.

Uğur, Mücteba. "Abdurrahmân b. Mehdî". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/167.

Uludağ, Süleyman. "Hasan-ı Basrî". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/291.

Vekîʿ el-Kâdî, Muhammed b. Halef Hayyân. *Ahbâru'l-kudât*. Thk. Abdülazîz Mustafa el-Murâfî. 3 Cilt. Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ: Kahire, 1947.

Yahya b. Ma'în, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ma'în b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî. *et-Târîh*. Rivâyet: Ebü'l-Fazl el-Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî. Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâʾi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979.

-------. *et-Târîh* (Dârimî). Nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980.

Yardım, Ali. "İmrân b. Husayn". *DİA.* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/232-33.

Yıldız, Fahreddîn. "İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs." (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı. İstanbul, 2016.

Yıldız, Oğuzhan. “Ehl-i Hadis Fıkhının Tedvîni: Tirmizî’nin Câmi‘inde Fıkhü’l-Hadîs ve Fakîh Muhaddisler Tabakâtı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. C. 18, S. 3 (Aralık 2018): 99-136.

Yılmaz, Fatih Mehmet. “İlk Hadis Usûlü Eserinde Râmhürmüzî’nin Fıkhü’l-Hadîs Denemesi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Divinity Faculty of Hitit University.* C. 19, S. 1 (Haziran 2020): 369-404.

Yücel, Ahmet. “Abdullâh b. Avn”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/340.

-------. “İbn Sirîn”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 20/358.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fî haberi men ğaber*. 4 Cilt. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye: Beyrut, 1985.

-------. *el-Kâşif*. 2 Cilt. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye: Beyrut, t.y.

-------. *el-Müntekâ min Kitâbi Serdi’l-künâ ve’l-elkâb*. 2 Cilt. Dâru’l-Âsıme: Riyad, 2011.

-------. *Mîzânu’l-iʿtidâl fî nakdi’r-ricâl*. 4 Cilt. Dâru’l-Maʿrife: Beyrut, 1963.

-------. *Siyeru aʿlâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût ve dğr., 25 cilt. Müessesetü’r-Risâle: Beyrut, 1981.

------. *Târihu’l-İslâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Dâru’l-Kütübi’l-Arabî: Beyrut, 1990.

-------. *Tezhîbü Tehzîbi’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*. 10 Cilt. el-Fâruku’l-Hadîs: Kahire, 2003.

-------. *Tezkiretü’l-huffâz*. 4 Cilt. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye: Beyrut, t.y.

Ziriklî, Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed. *el-Aʿlâm*, 8 Cilt. Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn: Beyrut, 2002.

EKLER

HİCRÎ İLK İKİ ASIR ÖZELİNDE KAYNAKLARDA HAKKINDA "HÂFIZ", "İMÂM" VE "KESÎRU'L-HADÎS" DENİLEN BASRA'DA YAŞAMIŞ 67 MUHADDİSİN İSİM LİSTESİ

Sıra No	İsim	Vefat Tarihi	Kaynak	Vasıf
1	Safvân b. Muhriz el-Mâzenî	ö. 74/693	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 147	Muhaddis
2	Ebü'l-Âliye er-Riyâhî el-Basrî	ö. 90/709	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 111	**Muhaddis-Fakih**
3	Câbir b. Zeyd el-Ezdî el-Basrî	ö. 93/712	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 179	**Muhaddis-Fakih**
4	Mutarrif b. Abdullâh b. eş-Şihhîr el-Âmirî	ö. 95/714	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 142	**Muhaddis-Fakih**
5	Nüfeyʿ b. Râfiʿ (Ebû Râfiʿ)	ö. 100/718	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 121	Muhaddis
6	Yahyâ b. Yaʿmer el-Basrî	ö. 100/718	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 372	Muhaddis
7	Humeyd b. Abdurrahman el-Himyerî el-Basrî	ö. 101/720	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 147	**Muhaddis-Fakih**
8	Ebû Kılâbe Abdullâh b. Zeyd el-Cermî	ö. 104/722	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 182	**Muhaddis-Fakih**
9	Ebû Recâ el-Utâridî İmrân b. Temîm el-Basrî	ö. 107/725	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 138	Muhaddis
10	Bekr b. Abdullah el-Müzenî	ö. 108/726	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 182	**Muhaddis-Fakih**

11	Hasan-ı Basrî, mevlâ Zeyd b. Sâbit el-Basrî	ö. 110/728	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 157	**Muhaddis-Kadı**
12	Muhammed b. Sîrîn (İbn Sîrîn) el-Ensârî	ö. 110/729	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 192	**Muhaddis-Fakih**
13	Abdullâh b. Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî (Ebû Sehl)	ö. 115/733	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 220	Muhaddis
14	Katâde b. Diʿâme es-Sedûsî	ö. 117/735	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 228	**Muhaddis-Fakih**
15	Sâbit el-Bünânî el-Basrî	ö. 127/745	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 231	Muhaddis
16	Yahyâ b. Ebî Kesîr Sâlih et-Tâî el-Yemâmî	ö. 129/747	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 116	**Muhaddis-Fakih**
17	Eyyûb es-Sahtiyânî el-Basrî	ö. 131/749	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 246	**Muhaddis-Fakih**
18	Ali b. Zeyd b. Cüdʿân el-Basrî (İbn Cüdʿân)	ö. 131/749	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 251	Muhaddis
19	Yûnus b. Ubeyd b. Dînâr el-Abdî el-Basrî	ö. 139/756	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 259	**Muhaddis-Fakih**
20	Dâvûd b. Ebî Hind el-Kuşeyrî el-Basrî	ö. 139/756	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 254	**Muhaddis-Fakih**
21	Ravh b. el-Kâsım et-Temîmî el-ʿAnberî	ö. 141/758	Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 9, 252	Muhaddis
22	Âsım b. Süleyman el-Ahvel el-Basrî	ö. 141/758	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 255	Muhaddis
23	Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ el-Basrî	ö. 141/758	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 258	Muhaddis

24	Humeyd et-Tavîl, el-Basrî	ö. 142/759	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 251	Muhaddis
25	Osman el-Bettî, Osman b. Süleymân b. Cürmüz el-Bettî	ö. 143/760	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 256	**Muhaddis-Kadı**
26	Süleyman b. Tarhân et-Teymî el-Basrî (Ebü'l-Muʿtemir)	ö. 143/760	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 251	Muhaddis
27	Saîd b. İyâs el-Cerîrî el-Basrî	ö. 144/761	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 260	Muhaddis
28	Hüseyin b. Zekvân el-Muʿallim el-Basrî	ö. 145/762	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 270	Muhaddis
29	Hişâm b. Hassân el-Ezdî el-Kurdûsî el-Basrî	ö. 146/763	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 271	Muhaddis
30	Kehmes b. el-Hasen et-Temîmî el-Kaysî el-Basrî	ö. 149/766	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 270	Muhaddis
31	Abdullâh b. Avn b. Ertabân el-Basrî	ö. 151/768	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 261	**Muhaddis-Fakih**
32	Maʿmer b. Râşid el-Ezdî el-Basrî	ö. 152/769	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 8, 105	**Muhaddis-Fakih**
33	Hişâm b. Ebî Abdillâh ed-Destüvâî (Senber)	ö. 152–154/769–771	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 279	Muhaddis
34	Kurre b. Hâlid es-Sedûsî el-Basrî	ö. 154–155/771–772	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 275	Muhaddis
35	Saîd b. Ebî Arûbe el-Adevî el-Basrî	ö. 156/773	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 273	**Muhaddis-Fakih**
36	Şuʿbe b. el-Haccâc el-ʿAtekî el-Basrî	ö. 160/777	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 280	Muhaddis

37	Ebân b. Yezîd el-ʿAttâr el-Basrî	ö. 160/777	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 280	Muhaddis
38	Hemmâm b. Yahyâ b. Dînâr Ebû Abdillâh el-Avzî el-Basrî	ö. 163/780	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 281	Muhaddis
39	Ebû Saîd Yezîd b. İbrâhîm et-Tüsterî el-Basrî	ö. 163/780	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 277	Muhaddis
40	Mübârek b. Fedâle el-Kureşî el-Adevî el-Basrî	ö. 164/781	Abdülganî el-Makdisî, *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, C. 8, 287	Muhaddis
41	Süleymân b. el-Muğîre el-Kaysî el-Basrî	ö. 165/782	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 280	Muhaddis
42	Vüheyb b. Hâlid b. Aclân el-Bâhilî, Ebû Bekr el-Basrî	ö. 165/782	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 288	Muhaddis
43	Hammâd b. Seleme el-Basrî	ö. 167/784	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 282	**Muhaddis-Fakih**
44	Cerîr b. Hâzim b. Zeyd, Ebü'n-Nadr el-Cehdamî el-Ezdî el-Basrî	ö. 170/787	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 278	Muhaddis
45	Ebû Yahyâ Mehdî b. Meymûn el-Ezdî	ö. 173/789	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 280	Muhaddis
46	Ebû ʿAvâne el-Vaddâh el-Vâsıtî el-Basrî	ö. 176/792	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 288	Muhaddis
47	Abdülvâhid b. Ziyâd el-Basrî	ö. 176/792	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 290	Muhaddis
48	Caʿfer b. Süleyman ed-Dubeî el-Basrî	ö. 178/794	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 289	Muhaddis

49	Hammâd b. Zeyd b. Dirhem el-Ezdî el-Basrî	ö. 179/795	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 287	**Muhaddis-Fakih**
50	Abdülvâris b. Saîd el-Basrî	ö. 180/796	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 290	Muhaddis
51	Abbâd b. Abbâd el-Müzenî el-Basrî	ö. 181/797	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 291	Muhaddis
52	Ebû Muâviye Yezîd b. Züreyʿ el-Basrî	ö. 182/798	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 290	Muhaddis
53	Bişr b. el-Mufaddal b. Mihrân el-Basrî	ö. 186/802	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 291	Muhaddis
54	Hâlid b. el-Hâris el-Basrî	ö. 186/802	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 293	Muhaddis
55	Abdülazîz b. Abdi's-Samed el-Basrî	ö. 187/803	Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 18, 165	Muhaddis
56	Muʿtemir b. Süleymân b. Tarhân et-Teymî el-Basrî	ö. 187/803	Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. 28, 250	Muhaddis
57	Ömer b. Ali b. Atâ b. Mukaddem, Ebû Hafs el-Mukaddemî el-Basrî	ö. 190/806	Abdülganî el-Makdisî, *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, C. 7, 480	Muhaddis
58	Muhammed b. Caʿfer Gunder el-Basrî	ö. 193/808	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 297	Muhaddis
59	İbn Uleyye, İsmâîl b. İbrâhîm b. ʿUleyye el-Basrî	ö. 193/809	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 327	**Muhaddis-Kadı**
60	Abdülvehhâb b. Abdilmecîd es-Sekafî el-Basrî	ö. 194/809	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 290	Muhaddis
61	Ebû Amr Muhammed b. Ebî Adî İbrâhîm el-Basrî	ö. 194/810	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 293	Muhaddis

62	Muâz b. Muâz el-Anberî el-Basrî	ö. 196/811	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 294	**Muhaddis-Kadı**
63	Abdurrahmân b. Mehdî el-Anberî el-Basrî	ö. 198/813	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 299	**Muhaddis-Fakih**
64	Yahyâ b. Saîd el-Kattân el-Basrî	ö. 198/813	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 294	**Muhaddis-Fakih**
65	Muâz b. Hişâm b. Ebî Abdillâh Senber ed-Destüvâî el-Basrî	ö. 200/815	Zehebî, *Siyer*, C. 9, 372	Muhaddis
66	Behz b. Esed el-Ammî, Ebü'l-Esved el-Basrî	ö. 200/815	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 299	Muhaddis
67	Muhammed b. Abdillâh b. el-Müsennâ el-Ensârî el-Basrî	ö. 215/830	İbn Saʿd, *et-Tabakât*, C. 9, 296	**Muhaddis-Kadı**

ÖZGEÇMİŞ

Nureddin GÜNERGÖK

A. EĞİTİM

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslâm Bilimleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans, İstanbul, 2022.

Lisans: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020, Sivas

Yayınlanmış Bildiri Özeti: Günergök, Nureddin. "Hz. Peygamber'in Mescid-i Aksâ ve Alâmetleri Hakkında Verdiği Bilgilerin Müşkilü'l-Hadis Bağlamında Değerlendirilmesi." *IV. İZÜ Lisansüstü Öğrenci Kongresi Bildiri Özetleri Kitapçığı*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları: 83, İstanbul, 2023, s. 94.

B. MESLEKİ DENEYİM

1993-2012 Fetih İlim ve Araştırma Vakfı'na ait Kurslarda Arapça Öğretmenliği

2012-- Diyanet İşleri Başkanlığında İmam-Hatip ve Manevi Danışmanlık